

reisgids travel guide

Veranderland

HET NOORDBRABANTS MUSEUM

Welkom in *Veranderland*

Veranderland laat je het constant veranderende Brabantse landschap ervaren aan de hand van tweehonderd jaar kunst. Je kan opgaan in schilderijen van onder meer Vincent van Gogh en Piet Mondriaan en actuele videowerken van Semâ Bekirović en Erik van Lieshout. In een tijd waarin het landschap steeds meer onder druk komt te staan en onderwerp van debat is, is het belangrijk om te zien waar we vandaan komen en welke uitdagingen ons te wachten staan. Welke veranderingen vormen het landschap? Hoe kan kunst ons helpen daar anders naar te kijken? En welke rol spelen wij zelf, nu en in de toekomst?

Welcome to *Veranderland*

Veranderland (a combination of the Dutch words for ‘change’ and ‘land’) lets you experience the constantly changing landscape of Brabant through two hundred years of art. Immerse yourself in paintings by artists from Vincent van Gogh to Piet Mondrian, and current video works by the likes of Semâ Bekirović and Erik van Lieshout. Now that the landscape is increasingly under pressure and subject to debate, it is important to consider both the past and the challenges that lie ahead. What changes are shaping the landscape? How can art help us see things differently? And what role do we ourselves play, now and in the future?

2

Lees- en luistertips

Om het maximale uit je reis te halen, bieden we verschillende hulpmiddelen aan. Deze *Veranderland Reisgids* voert je langs een route in en buiten het museum en biedt verdiepende teksten over een selectie kunstwerken. Op verschillende plekken kan je naar de *Veranderland Podwalk* luisteren, waarin een stem je aan het denken zet en laat fantaseren (zie p. 12). Aan het einde van de reis kom je terecht in het *Veranderland Lab* (zie p. 108). Daar kan je meer te weten komen en zelf aan de slag gaan om het landschap op jouw manier te veranderen: hoe ziet jouw ideale omgeving er dan uit?

Reading and Listening Tips

To make the most of your trip, we offer several resources. This *Veranderland Travel Guide* takes you on a journey inside and outside the museum and offers in-depth texts about a selection of art works. Along the way you can listen to the *Veranderland Podwalk*, which encourages you to think and imagine (see p. 12). The journey ends in the *Veranderland Lab* (see p. 108), where you can find out more and start working on changing the landscape into what you would like. What would your ideal surroundings look like?

Scan deze QR-code en luister naar de
Veranderland Podwalk / Scan this QR-code
to listen to the Veranderland Podwalk

3

Fotopersbureau Het Zuiden / Photo agency Het Zuiden, Watersnood, de Maas zet grote stroken land onder water, De Beersche Overlaat / Inundation, the Maas Floods Large Areas of Land in the Beersche Overlaat, 1932
Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) (detail)

4

GO 360, Strandpaviljoen évive aan het water, Kraaijenbergse Plassen / Beachpavilion évive aan het water, 2021

5

Martien Coppens (1908-1986), *Wissensjouwer in de Biesbosch* /
Coppice Worker in the Biesbosch, 1955-1960
Collectie Het Noordbrabants Museum (detail)

6

Stephan van der Palen, *Nationaal Park De Grootte Peel* /
National Park De Grootte Peel, 2021

7

Josephus Augustus Knip (1777-1847), *Landschap met huifkar in de omstreken van Boxtel / Landscape with Covered Wagon in the Vicinity of Boxtel*, ca. 1825-1830
Collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Uit de nalatenschap van H.M. Montauban van Swijndregt (detail)

8

Industrieweg, Boxtel, 2022

9

Voorplein en binnentuin

Veranderland is een tentoonstelling die begint en eindigt buiten het museum. Bij binnenkomst zag je op het voorplein van het museum waarschijnlijk al een tijdelijke, cirkelvormige plantenbak, of oase. In de binnentuin kom je een open kubus van staal tegen. Op beide plekken groeit een wilde menging van eenjarige planten. Naast hun natuurlijke schoonheid en aantrekkingskracht op insecten (en mensen), staan bepaalde planten symbool voor Noord-Brabant. Denk aan maïs, dat dient als diervoeder en het landschap geleidelijk heeft overgenomen. Of de zonnebloem, een geliefd onderwerp in het werk van Vincent van Gogh.

Maar de bonte mix van bloemen en planten, ingeklemd tussen staal en kunststoffen en geplaatst in een door mensen ontworpen omgeving, symboliseert ook iets anders: de ordening van de natuur door de mens. En de noodzaak om de natuur te bevrijden van onze drang tot controle. Want plantenbakken laten op kleine schaal zien wat we met het landschap om ons heen ook doen. We plaatsen de natuur in door mensen bedachte hokjes: in tuinen en parken, op akkers, in recreatieplassen en natuurgebieden. En dat terwijl planten, dieren en andere levende elementen juist allemaal met elkaar verbonden zijn in één groot ecosysteem. 'De natuur kent zichzelf niet als natuur. Wij benoemen haar als zodanig', schreef filosoof en ecooloog Matthijs Schouten al eens. Kunnen we onze geordende blik naar het landschap nog veranderen? Kunnen we in die blik meer wildernis en ruimte voor het onverwachte toelaten?

Forecourt and Courtyard Garden

Veranderland is an exhibition that begins and ends outside the museum. On entering, you probably noticed a temporary circular planter, or oasis, in the museum's forecourt. The courtyard garden contains an open cube of steel. A wild mixture of annual plants grows in both places. Besides their natural beauty and attraction to insects (and people), certain plants symbolize North Brabant. Think of maize, which serves as animal fodder and has gradually taken over the landscape. Or the sunflower, a favourite subject in Vincent van Gogh's work.

But the colourful mix of flowers and plants, sandwiched between steel and plastic and placed in a human-designed environment, also symbolizes something else: humankind's compulsion to order nature. And the need to free nature from our urge to control it. Because planters are a small-scale example of what we do to the landscape around us. We capture nature in man-made boxes: in gardens and parks, in fields, in recreational lakes and nature reserves. But plants, animals and other living elements are actually all connected in one big ecosystem. 'Nature does not know itself as nature. We name it as such,' philosopher and ecologist Matthijs Schouten once wrote. Can we still change our ordered view of the landscape? Can we allow more wilderness and space for the unexpected in that view?

Veranderland Podwalk

Het veranderende landschap kan je niet alleen zien of begrijpen, maar ook ervaren. Wat voel jij als je je omgeving ziet veranderen? De *Veranderland Podwalk* is een audioverhaal dat je meevoert door de tentoonstelling, de binnentuin van het museum en de wereld daarbuiten. De podwalk laat je op een nieuwe manier kijken naar de landschappen in de kunstwerken en in je eigen omgeving. Misschien reikt het je nieuwe ideeën aan. Maar bovenal kan de podwalk je laten onthaasten en afvragen waar we staan, waar we naar kijken en of we de grond onder onze voeten nog voelen.

De podwalk bestaat uit zes hoofdstukken van circa 6 minuten en begint al voordat je de tentoonstelling binnenkomt. Bij het bankje voor de ingang kan je het eerste deel van het verhaal beluisteren. Pak één van de koptelefoons of scan de QR-code met je telefoon. In de tentoonstelling vind je nog drie duidelijk aangegeven luisterpunten. Het vijfde hoofdstuk beluister je met je telefoon in de tuin van het museum en het zesde hoofdstuk aan het begin van het Bossche Broek, op loopafstand van het museum. Kijk op de *Veranderland Kaart* in de omslag om te zien waar het verhaal daar verder gaat. Ook kun je de podwalk thuis nog eens beluisteren in de Museumgids-app.

Veranderland Podwalk

Not only can you see or understand the changing landscape, you can also experience it. What does it feel like to see your surroundings change? The *Veranderland Podwalk* is an audio story that takes you through the exhibition, the museum's courtyard garden and the world beyond. The podwalk encourages you to look at the landscapes in the works of art and in your own environment in a new way. It might give you new ideas. If nothing else, it will make you slow down and wonder where you are, what you are looking at and whether you can still feel the ground beneath your feet.

The podwalk consists of six chapters of about six minutes each and starts even before you enter the exhibition. On the bench in front of the entrance, you can listen to the first part of the story. Grab one of the headphones or scan the QR code with your phone. In the exhibition you will find three more clearly marked listening points. Listen to the fifth chapter with your phone in the museum's garden and the sixth chapter at the beginning of the Bossche Broek, within walking distance of the museum. Check the *Veranderland Map* on the inside of the cover to see where the story continues. You can also listen to the podwalk again at home in the Museum Guide app.

Veranderland Podwalk

Scan deze QR-code en luister naar
de Veranderland Podwalk / Scan
this QR-code to listen to the
Veranderland Podwalk

Aarden

Grounding
(6 min)

Afslaan

Turning off
(5:30 min)

Betreden

Setting foot
(5:30 min)

Luisteren

Listening
(7 min)

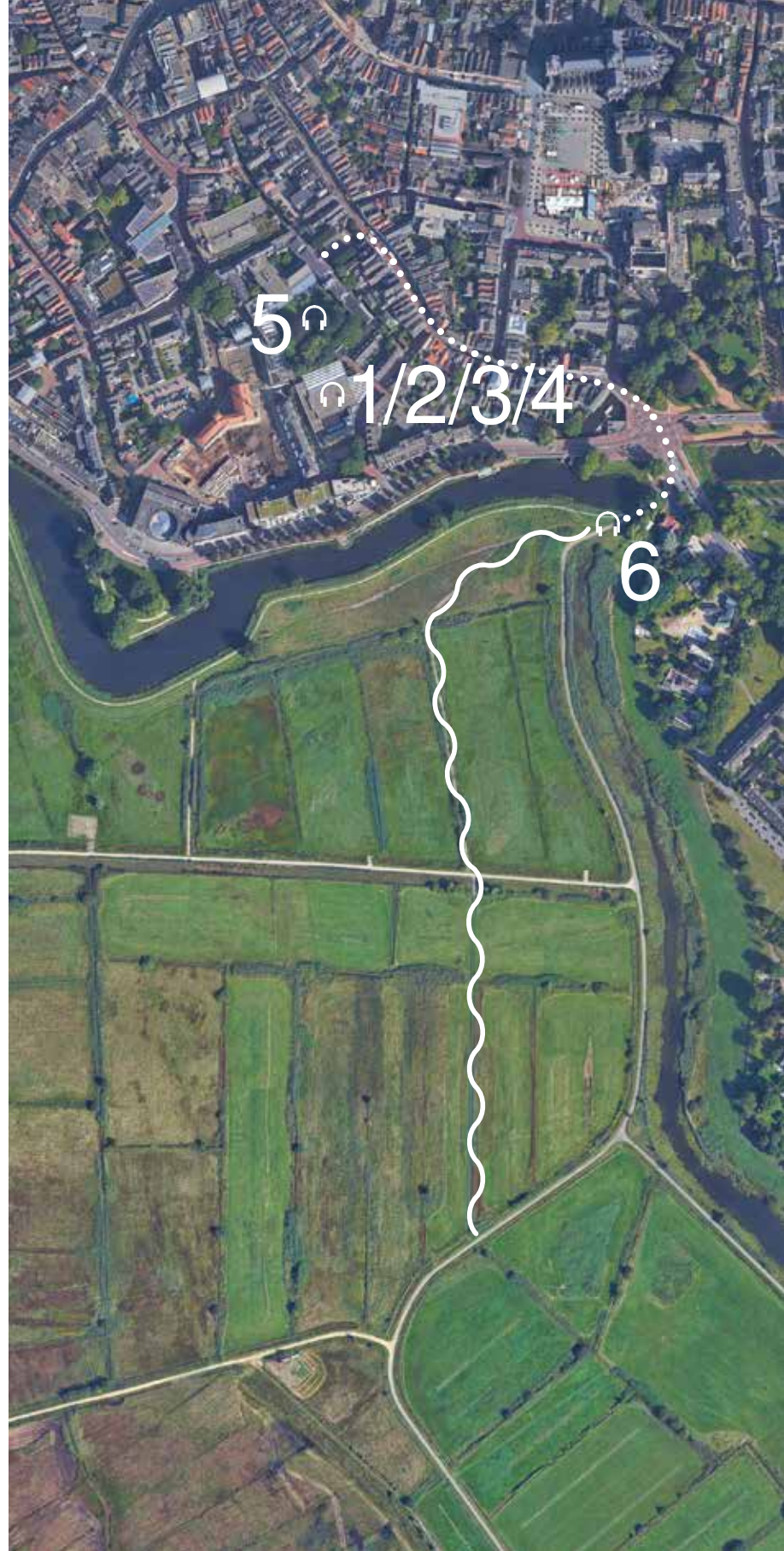
Ontginnen

Exploiting
(6 min)

Bewegen

Moving
(14 min)

Tentoonstellingsontwerp

In de eerste museumzaal kom je de open kubus van staal uit de binnentuin weer tegen. Maar dit keer zonder de planten. Het markeert het beginpunt van de tentoonstelling en symboliseert de rechtlijnigheid van de moderne mens. Geïnspireerd door een cartoon van de Amerikaanse kunstenaar Saul Steinberg, waarin een man vanuit eenzelfde kubus naar een landschap kijkt, word je hier voor een keuze geplaatst. Stap je in de kubus en laat je je blik leiden door een behoefte aan orde en afbakening? Of treed je buiten de gebaande paden en zie je jezelf als onderdeel van het veranderende landschap?

Het idee van de kubus en de menselijke controle over de natuur, is ook voelbaar in het tentoonstellingsontwerp. Gedrapeerde doeken ontnemen je het zicht op de kunstwerken of maken juist specifieke doorkijkjes mogelijk. Ze hangen allemaal in een exacte Noord-Zuid of Oost-West richting. Zoals landkaarten een raster hebben, waarmee je de coördinaten van een plek kan vinden, vormen de doeken ook een systeem dat als het ware over de plattegrond van de tentoonstelling is gelegd. Dat verklaart waarom ze soms vreemde hoeken maken en in de weg hangen. Het is een logica die van bovenaf, in dit geval door de tentoonstellingsontwerpers, is opgelegd en onze bewegingen bepaalt. De afwisseling van natuurlijk jute en kunststoffen versterkt het idee dat we een keuze kunnen maken: volgen we de natuur of stellen we de mens centraal?

Exhibition Design

The first museum gallery presents the same open cube of steel that you encountered in the courtyard garden, but now without the plants. It marks the starting point of the exhibition and symbolizes the straightforwardness of modern man. Inspired by a cartoon by American artist Saul Steinberg, in which a man looks out at a landscape from the same cube, you are faced with a choice. Will you step into the cube and let a need for order and demarcation guide your gaze? Or step off the beaten track and see yourself as part of the changing landscape?

The idea of the cube and human control over nature is also palpable in the exhibition design. Drapes deprive you of the view of the art works or, on the contrary, allow specific vistas. They have all been hung in an exact north-south or east-west direction. Just as maps have a grid, which allows you to find the coordinates of a place, the drapes also form a system that is, as it were, laid over the exhibition's floor plan. This explains why they sometimes make strange angles and hang in the way. A logic imposed from above, in this case by the exhibition designers, determines our movements. The alternation of natural jute and plastic reinforces the idea that we have a choice to make: to follow nature or to put humans first.

Paul Swagerman, *Bol.com distributiecentrum / distribution center, Waalwijk, Nederland / the Netherlands*, 2021, courtesy of the artist (detail)

OP REIS

Twee
eeuwen
landschaps-
kunst

We staan hier aan het begin van een reis door twee eeuwen kunst die onze relatie met het veranderende landschap laat zien. Verandering in het landschap is van alle tijden, maar in de 19de eeuw ging de mens het land steeds efficiënter benutten. Tegelijkertijd werd kennis over, maar ook de uitbuiting van de natuur groter door ontwikkelingen in de wetenschap. Er kwam meer inzicht in het ontstaan van de aarde, de opbouw van aardlagen en de atmosfeer. Ook landschapsschilders interesseerden zich hiervoor.

Lopend door de museumzalen zien we het Brabantse landschap transformeren. Van een uitgestrekt gebied vol ongerepte natuur, met her en der een stad of gehucht, tot een lappendeken van woonwijken, akkers, megastallen, natuurgebieden, wegen en industrieterreinen. In 1815, toen dit gebied als zelfstandige provincie binnen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden ontstond, woonden er nog maar 250 duizend mensen in (wat we nu kennen als) Noord-Brabant. Inmiddels zijn dat er tien keer zoveel, die op dit kleine stukje aarde samenleven met vijf miljoen varkens en een veelvoud aan kippen en ander leven.

Hoe is dit landschap de afgelopen twee eeuwen ontwikkeld en wat zijn hiervan de oorzaken en gevolgen? Hoe kan kunst ons anders laten kijken naar onze eigen omgeving? En hoe stellen wij ons de toekomst voor: waar en hoe leven we straks? Dat zijn de vragen waarmee we op pad gaan. Onderweg ontdekken we plekken die kunstenaars door de eeuwen heen in beeld hebben gebracht. Soms zijn ze herkenbaar, maar vaak ook niet meer. Pas als we een stap terug doen, zien we de veranderingen. Het landschap als spiegelbeeld van onszelf. Want zonder de mens geen landschap, en andersom. Maar wat zien we in de spiegel van de tijd? Waar kunnen we tevreden mee zijn? Wat moeten we veranderen?

A Journey through Two Centuries of Landscape Art

This is the start of a journey through two centuries of art that explores our relationship with the changing landscape. The landscape has always changed, but in the 19th century humankind began to use the land more and more efficiently. At the same time, developments in science increased our knowledge, and exploitation, of nature. More became known about the origins of the Earth, the structure of the layers and the atmosphere. Landscape painters also became interested in this.

As we walk through the museum's galleries, we see the Brabant landscape transform. It changes from a vast area of unspoilt nature, with a town or hamlet here and there, to a patchwork of residential areas, fields, mega-stables, nature reserves, roads and industrial estates. In 1815,

when this area became an independent province within the United Kingdom of the Netherlands, only 250,000 people lived in (what we now call) North Brabant. Today there are ten times as many, sharing this small patch of earth with 5 million pigs and a multitude of chickens and other creatures.

How has this landscape evolved over the past two centuries, and what are the causes and consequences? How can art make us look at our own environment differently? And how can we imagine the future? Where and how will we live? These are the questions we set out with. Along the way, we will discover places that artists have depicted over the centuries. Sometimes they are recognizable, but often they no longer are. It is only when we take a step back that we see the changes. Landscape art is a reflection of ourselves. Without humans, there is no landscape, and vice versa. But what do we see in the mirror of time? What can we be satisfied with? What do we need to change?

Woeste
gronden
p. 24

Wild Lands

Ontginning
en
onderwerping
p. 44

Clearing and
Subjugation

Crises
p. 66

Crises

Kruispunt
p. 74

Crossroads

Het erf
p. 90

The Yard

Veranderland
Lab
p. 108

Veranderland Lab

WOESTE GRONDEN

De mens te gast

De reis begint in het Brabantse landschap, zoals veel mensen het graag voor zich zien: bossen en heiden, met enkele dieren en af en toe een plaggenhut, onder prachtige stapelwolken. Een landschap als uit een sprookje. Historisch gezien klopt dit beeld. Lange tijd bestond een groot deel van de provincie uit zogenaamde woeste gronden. Dit zijn gebieden die nooit volledig voor landbouw of bewoning geschikt waren gemaakt. Dat betekende niet dat er helemaal niemand woonde, maar de mens was hier te gast, overgeleverd aan de grillen van de natuur.

Hoewel de adel en kerk vaak eigenaar waren van deze gebieden, werden de woeste gronden meestal gemeenschappelijk gebruikt. Aan het begin van de 19de eeuw kwamen deze gebieden grotendeels in handen van gemeenten. Die gaven organisaties als Staatsbosbeheer en de Heidemaatschappij toestemming om ze te transformeren tot landbouwgebieden en productiebossen. De gedachte dat de overweldigende, goddelijke natuur ook kwetsbaar was en kon verdwijnen, kwam in Nederland pas langzaam op. Waar in het buitenland al diverse nationale parken werden uitgeroepen, duurde het tot 1905 tot Natuurmonumenten werd opgericht. De organisatie verwierf woeste gronden die door ontginning werden bedreigd, in Brabant bijvoorbeeld de Oisterwijkse Bossen en Vennen in 1913.

Sinds 1964 is het in Nederland verboden om woeste gronden te ontginnen. De overgebleven gronden worden als natuurgebied beschermd. Maar ook al zijn vrijwel alle woeste gronden verdwenen, ze blijven ons (ideaal)beeld van Brabant bepalen. Kunnen ze ons ook helpen om vooruit te

kijken en een landschap voor te stellen waarin de balans tussen mens en natuur hersteld is?

Wild Lands – Humankind as Guest

The journey begins in the Brabant landscape as many people like to imagine it: woods and moors, with a few animals and the occasional sod hut, under beautiful cumulus clouds. A landscape out of a fairy tale. Historically, this image is true. For a long time, much of the province consisted of so-called wild lands: areas that had never been made fully suitable for agriculture or habitation. Not that nobody inhabited the land, but humans were guests, at the mercy of nature's whims.

Although these wild lands were often owned by the nobility and the Church, they were typically used communally. At the beginning of the 19th century, most of these areas were claimed by municipalities. They gave permission to organizations like Staatsbosbeheer (the Forestry Commission) and the Heidemaatschappij (Association for Wild Land Redevelopment) to transform the wild lands into agricultural areas and production forests. The insight that overwhelming, divine nature was also vulnerable and could disappear was slow to emerge in the Netherlands. While several national parks had already been declared abroad, it was not until 1905 that Natuurmonumenten (Dutch Society for Nature Conservation) was founded. The organization acquired wild lands threatened by reclamation, in Brabant, for example, the Oisterwijkse Bossen en Vennen in 1913. Since 1964, the reclamation of wild lands has

been prohibited in the Netherlands. What remains has been turned into protected nature reserves. But even though almost all of the wild lands have disappeared, they continue to define our (ideal) image of Brabant. Can this help us to look ahead and imagine a landscape in which the balance between man and nature is restored?

Wildernis

Margit Lukács (1973) & Persijn Broersen (1974)
Mastering *Bambi*, 2010
Full HD video, 16:9, stereo, 12:30 min
Courtesy of the artists & AKINCI. Soundscore Berend Dubbe & GT Thomas

Margit Lukács (1973) & Persijn Broersen (1974)
Mastering *Bambi*, 2010
Full HD video, 16:9, stereo, 12:30 min
Courtesy of the artists & AKINCI. Soundscore Berend Dubbe & GT Thomas

Walt Disney's beroemde animatiefilm *Bambi* uit 1942 staat bekend om het aandoenlijke hertje en zijn familie. Toch speelt ook het grote bos waarin zij leven een hoofdrol. De ongerepte wildernis is het toneel van een fictieve wereld van ogenschijnlijk realisme en harmonie, met de mens als enige vijand. De natuur werd volgens Disney bedreigd door beschaving en technologie. Hij ging voorbij aan de sombere realiteit vol geweld en dood die de auteur Felix Salten in het originele boek *Bambi, een leven in het bos* uit 1924 schetste. Lukács en Broersen herschiepen Disney's wildernis, maar dan zónder de harmo-nieuze dieren. De natuur wordt daarmee een spiegel van onze eigen verbeelding.

Wilderness

Walt Disney's famous 1942 animated film *Bambi* is known for the endearing little fawn and his family. But the vast forest in which they live also plays a starring role. The pristine wilderness is the scene of a fictional world of apparent realism and harmony, with humankind as the only enemy. According to Disney, nature was threatened by civilization and technology. He ignored the bleak reality full of violence and death as outlined by author Felix Salten in the original 1924 book *Bambi, A Life in the Woods*. Margit Lukács and Persijn Broersen recreated Disney's wilderness, but without the friendly animals. Nature thus becomes a mirror of our own imagination.

Observatie

Henriëtte Ronner-Knip is zestien jaar oud als zij deze studie bij Heeze maakt. Daarvoor observeerde zij de natuur heel nauwkeurig. Zonder te idealiseren tekende zij deze boom. In de 19de eeuw trokken veel kunstenaars naar buiten om in de natuur te werken. Zij gingen op zoek naar schilderachtige plekken of het eigene in hun omgeving. Als dochter in een kunstenaarsfamilie keek Ronner-Knip al vroeg om zich heen. Daarvan getuigen ook haar jeugdtekeningen, verderop in de tentoonstelling.

Observation

Henriëtte Ronner-Knip was 16 years old when she made this study near Heeze. She observed nature very closely. She drew this tree without idealizing it. In the 19th century, many artists set out to work in nature. They went in search of picturesque places or the uniqueness of their surroundings. Born into a family of artists, Ronner-Knip was observant from an early age. Her childhood drawings, also included in the exhibition, bear witness to this.

Henriëtte Ronner-Knip (1821-1909)
Boomstudie bij Heeze, 1837
Waterverf op papier, 28 x 38 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Henriëtte Ronner-Knip (1821-1909)
Study of a Tree near Heeze, 1837
Watercolour on paper, 28 x 38 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

Bivakkeren in het bos

De Belgische Opstand van 1830 leidde tot de afscheiding van België van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en zorgde voor een toestroom van militairen in Noord-Brabant. De Dordtse schilder Willem de Klerk woonde tijdens de Opstand twee jaar in Breda en schilderde deze bivakkerende soldaten in de bossen nabij de stad. Ook onder de soldaten waren veel tekenaars, zowel voor praktische en strategische doeleinden, als om de tijd te doden.

Bivouacking in the Woods

The Belgian Revolt of 1830 led to the secession of Belgium from the United Kingdom of the Netherlands and caused an influx of soldiers into North Brabant. The Dordrecht painter Willem de Klerk lived in Breda for two years during the Revolt and painted these soldiers bivouacking in the woods near the city. There were also many soldiers who made drawings, for practical and strategic purposes, as well as to pass the time.

Willem de Klerk (1800-1876)
Bivak in een bos bij Breda, 1832
Olieverf op doek, 71 x 94 cm
Collectie Stedelijk Museum Breda, bruikleen Gemeente Breda

Willem de Klerk (1800-1876)
Bivouack in the Woods near Breda, 1832
Oil on canvas, 71 x 94 cm
Collection Stedelijk Museum Breda, on loan from the municipality of Breda

Peellandschap

Willem Cornelis Rip (1856-1922)
In de Peel, 1894-1899
Olieverf op doek, 47,5 x 65,5 cm
Collectie Zeeuws Museum

Willem Cornelis Rip (1856-1922)
In de Peel, 1894-1899
Oil on canvas, 47,5 x 65,5 cm
Collection Zeeuws Museum

Het tijdschrift *Eigen Haard* (1876) bevat een inzending van een reiziger die een treinreis door de Peel beschrijft: ‘Wanneer men op de lijn Vlissingen-Venlo, naar Venlo sporende, het station Helmond verlaten en Deurne bereikt heeft, verdwijnt langzamerhand het vroolijk stille, zoo eigenaardig aan een Noord-Brabantsch landschap. Flink bebouwde akkers en welige weilanden, omzoomd met hunne rechtlijnige heggen, maken plaats voor kleinere akkers. De boerenwoningen worden kleiner en verkrijgen langzamerhand een armoediger aanzien. [...] De reiziger bevindt zich op eene uitgestrekte vlakte, die hem zwart en somber aanstaart; niets dan mislukte voortbrengselen van plantengroei: ongelukkige eikenstruiken, berken-opslag, – maar welige heidegewassen, bovenal de vrienden en vriendinnen van vocht en moeras.’

Landscape of the Peel

In the magazine *Eigen Haard* (1876), a traveller describes a train journey through the Peel: ‘When you leave Helmond station on the Vlissingen-Venlo line, heading for Venlo, and reach Deurne, the cheerful tranquillity so characteristic of the North Brabant landscape gradually disappears. Ample cultivated fields and lush meadows, bordered by linear hedges, give way to smaller fields. The farmhouses become smaller and gradually take on a shabbier appearance. [...] The traveller finds himself on a vast plain, black and gloomy; nothing but the failed products of vegetation: unhappy oaks, birch groves, – but luxuriant heather, the best friends of damp and bog.’

Zeldzame mensen

Toon Michiels (1950-2015)
Foto's uit de serie *Zeldzame mensen*, 1973
Foto, 30 x 40 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Toon Michiels (1950-2015)
Photos from the series *Zeldzame mensen*, 1973
Photograph, 30 x 40 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

Fotograaf Toon Michiels is in 1972 op zoek naar een afstudeerproject wanneer hij bij toeval stuit op een boerenechtbaar. Sjo van de Pol en Marinus de Bresser wonen in het Bestse Broek. Ze leven alsof de tijd heeft stilgestaan: de werkzaamheden van Marinus en zijn trekpaard verschillen nauwelijks van die van hun 19de-eeuwse voorgangers.

Rare People

Photographer Toon Michiels was looking for a graduation project in 1972 when he came across a farming couple. Sjo van de Pol and Marinus de Bresser lived in Bestse Broek. They lived as if time had stood still: the activities of Marinus and his draught horse hardly differed from those of their 19th-century predecessors.

Zandverstuiving

Scan deze QR-code en luister naar de Veranderland Podwalk / Scan this QR-code to listen to the Veranderland Podwalk

Mattheus Derk Knip (1785-1845)
Het jachtterrein van de Graaf van Hogendorp bij Tilburg, 1825-1845
Gouache op papier, 52,5 x 78 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum. Schenking familie Rits

Mattheus Derk Knip (1785-1845)
The Count of Hogendorp's Hunting Grounds near Tilburg, 1825-1845
Gouache on paper, 52,5 x 78 cm
Collection Het Noordbrabants Museum. Bestowed by the Rits family

Deze indrukwekkende zandverstuiving toont de kracht van de natuur. In de eerste helft van de 19de eeuw werd de natuur als machtig en onaantastbaar gezien. Kon de mens blijvende invloed op zoiets groots hebben? Kunstenaars legden de nadruk op dramatiek en de nietigheid van de mens. Mattheus Derk Knip omlijstte hier als het ware de centrale voorstelling; een veelgebruikte techniek in de landschapsschilderkunst. Het oog wordt zo via de figuren naar het warme licht en de groep schapen in de verte geleid. Zijn deze woeste zandgronden werkelijk zo woest? Het bordje met daarop 'Private jagt van G. Hogendorp' verklaart dat dit gebied iemands eigendom is. Het is het jachtterrein van de graaf Van Hogendorp, heer van Tilburg.

Sand Drift

This impressive sand drift shows the power of nature. In the first half of the 19th century, nature was seen as powerful and untouchable. Could humans have a lasting impact on something so great? Artists emphasized the drama and futility of humankind. Here Mattheus Derk Knip has somewhat framed the central scene, a common technique in landscape painting. The eye is drawn through the figures to the warm light and the group of sheep in the distance. Are these desolate sands really so wild? The sign 'Private hunt of G. Hogendorp' indicates that this area is someone's property. It is the hunting ground of Count Van Hogendorp, Lord of Tilburg.

Waterkracht

Vincent van Gogh (1853-1890)
Collse watermolen, 1884
Olieverf op doek, 60,5 x 80 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum. Verworven dankzij de financiële steun van de provincie Noord-Brabant, Mondriaan Fonds, de Vereniging Rembrandt (mede dankzij haar Alida Fonds en Jheronimus Fonds) en legaat H.M.J. van Oppenraaij

Vincent van Gogh (1853-1890)
Watermill at Coll, 1884
Oil on canvas, 60.5 x 80 cm
Collection Het Noordbrabants Museum. Acquired with the financial support of the Province of North Brabant, the Mondriaan Fonds, the Vereniging Rembrandt (thanks in part to its Alida Fonds and Jheronimus Fonds) and the bequest of H.M.J. van Oppenraaij

Vanaf de middeleeuwen hebben watermolens grote invloed op het landschap. Om te malen werd het water opgestuwd: dit verhoogde het peil van de beek en het grondwater vanaf de stuw. Overstromingsvlakten zorgden voor natuurlijke bemesting van graslandpercelen in beekdalen en gaven een impuls aan de biodiversiteit. Het hoge waterpeil ging de uitdroging van het landschap tegen. Op deze plek onder Nuenen wordt al minimaal sinds de veertiende eeuw de waterkracht van de Kleine Dommel benut. Vincent van Gogh interesseerde zich weinig voor de grote industriële veranderingen in zijn omgeving. De natuur zelf en de manier waarop de mens met het land leefde, vormden wel een grote inspiratiebron.

Waterpower

Since the Middle Ages, water mills have had a major impact on the landscape. Water was pumped up, raising the level of the stream and the groundwater from the weir. The floodplains provided natural fertilization for the grasslands in the river valleys and increased biodiversity. The high water level prevented the landscape from drying out. In this area below Nuenen, the waterpower of the Kleine Dommel had been used since at least the 14th century. Vincent van Gogh took little interest in the great industrial changes around him. However, nature itself and the way people lived with the land were a great source of inspiration.

Griendwerker

Martien Coppens schoot deze foto van een wissensjouwer, een griendwerker. Wissen zijn de jonge scheuten van wilgen. De wilgen werden geteeld in een nat bos, een zogeheten griend. Wilgentenen werden niet alleen gebruikt voor manden, maar ook ter versteviging van dijken en andere waterwerken.

Coppice Worker

Martien Coppens shot this photograph of a coppice worker, carrying the young shoots of a willow tree. Willows were grown in a wet forest, a so-called griend. Willow branches were not only used to make baskets, but also to strengthen dikes and other water works.

Martien Coppens (1908-1986)
Wissensjouwer in de Biesbosch, 1955-1960
Foto, 36,9 x 47,9 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Martien Coppens (1908-1986)
Coppice Worker in the Biesbosch, 1955-1960
Photograph, 36.9 x 47.9 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

ONTGINNING EN ONDER- WERPING

De natuur
getemd?

Te midden van de uitgestrekte heiden, bossen, beekdalen en weilanden, namen de steden in Noord-Brabant eeuwenlang een bescheiden plek in. Stadsmuren vormden een harde grens tussen de bebouwing en omgeving. Alleen kerktorens staken boven de horizon uit, als schepen dobberend op een groene zee. Maar vanaf ongeveer 1800 veranderde dit beeld abrupt.

De snelle groei van de fabrieksmatige productie van bijvoorbeeld textiel, zorgde voor een grote behoefte aan ruimte en grondstoffen. Bossen en veengebieden werden plots een kostbare bron van hout, turf en andere grond- en brandstoffen. Kanalen werden gegraven, akkers samengevoegd. Aan de horizon verschenen schoorstenen met zwarte rookpluimen. Woeste gronden maakten plaats voor kaarsrechte wegen en rechthoekige akkers. De geest was uit de fles. Steden breidden zich uit. De natuur werd getemd.

Veel kunstenaars bekeken deze veranderingen met argusogen. Zij bleven het landschap afbeelden alsof de tijd stil was blijven staan. Of ze zagen de wereld door een roze bril en toonden de schaalvergroting en ontginningen als onvermijdelijke en heldhaftige bijdragen aan de nodige welvaartsgroei.

CLEARING AND SUBJUGATION - Nature Tamed?

For centuries, the towns of North Brabant occupied a modest place amid the vast heathlands, forests, river valleys and meadows. Town walls formed a hard border between the

built-up area and its surroundings. Only church steeples rose above the horizon, like ships bobbing on a green sea. But from around 1800, this picture changed abruptly.

The rapid growth of factory production, such as textiles, created a huge demand for space and raw materials. Forests and peat bogs suddenly became a valuable source of timber, peat and other raw materials and fuels. Canals were dug and fields were consolidated. Smokestacks with plumes of black smoke appeared on the horizon. Wild lands gave way to straight roads and rectangular fields. The genie was out of the bottle. Cities expanded. Nature was tamed.

Many artists viewed these changes with suspicion. They continued to depict the landscape as if time had stood still. Or they saw the world through rose-tinted spectacles, depicting expansion and reclamation as inevitable and heroic contributions to the necessary growth of prosperity.

‘Alleen de echt onbruikbare gronden, die we nu als natuur herkennen, tonen nog iets van een oorspronkelijk landschap. De rest is volledig geïndustrialiseerd.’

Veranderland Commentator
Floris Alkemade, architect

‘Only the truly unusable land, which we now recognize as nature, gives us a sense of the original landscape. Everything else is completely industrialized.’

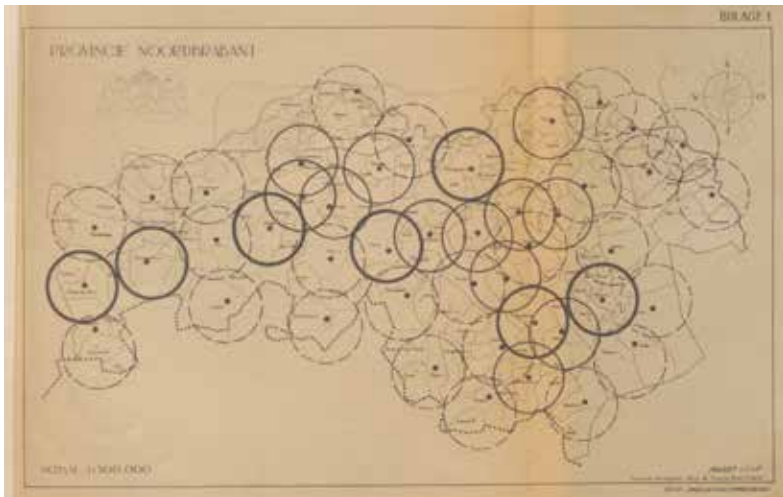
Veranderland Commentator
Floris Alkemade, Architect

Industriespreiding

De zogenoemde *Nota Industriespreiding*, die in 1949 in Brabant werd opgesteld, had grote invloed op de regionale economie. De industrie werd gepland in kleinere stedelijke centra. Arbeiders werden aangetrokken binnen een straal van zes kilometer. Zo konden ze naar de fabriek fietsen en in hun eigen dorp blijven wonen. De uitvoering van dit plan had ook grote invloed op de ruimte en de samenleving: in enkele decennia groeide Noord-Brabant uit tot een van de meest geïndustrialiseerde en verstedelijkte provincies van het land.

Distribution of Industry

The *Nota Industriespreiding* (Memorandum on the distribution of industry), drawn up in Brabant in 1949, had a major impact on the regional economy. Industry was planned in smaller urban centres. Workers were attracted within a 6-kilometre radius. This allowed them to cycle to work and continue to live in their own village. The implementation of this plan also had a significant spatial and social impact: within a few decades, North Brabant became one of the most industrialized and urbanized provinces in the country.

Nota Industriespreiding, ca. 1947-1948
Gedrukte kaart (reproductie)
Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

Memorandum on the Distribution of Industry, c. 1947-1948
Printed map (reproduction)
Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)

Het Paradijs en Den Bouw

Josephus Augustus Knip (1777-1847) of Mattheus Derk Knip (1785-1845)
Boven: *Het Paradijs*, deel van het fabriekscomplex van textielindustrie J.Th.M. Smits & Zn te Eindhoven
Onder: *Den Bouw*, deel van het fabriekscomplex van textielindustrie J.Th.M. Smits & Zn te Eindhoven
ca. 1832, gouache op papier, 56 x 87 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum, langdurig bruikleen Collectie Smits van Oyen, mogelijk gemaakt door Dimensys

Josephus Augustus Knip (1777-1847) or Mattheus Derk Knip (1785-1845)
Top: *Het Paradijs*, Part of the Factory Complex of the J.Th.M. Smits & Zn Textile Industry in Eindhoven
Bottom: *Den Bouw*, Part of the Factory Complex of the J.Th.M. Smits & Zn Textile Industry in Eindhoven
c. 1832, gouache on paper, 56 x 87 cm
Collection Het Noordbrabants Museum, on long loan from the Collection Smits van Oyen, made possible by Dimensys

In 1812 kocht de Eindhovense fabrikant Johannes Smits de watermolen van Stratum. Rond de molen ontstond een fabriekscomplex genaamd 'Den Bouw'. Bij landgoed 'Het Paradijs', te zien op de linker gouache (schildering in dekkende waterverf), stond nog een textiel-fabriek van Smits. Voor deze fabriek werd in 1820 een stoommachine uit Luik aangekocht, waarschijnlijk de eerste in Noord-Brabant. Toen deze gouaches geschilderd werden, lagen de fabrieken aan de rand van de stad. Nu behoort deze omgeving tot het centrum van Eindhoven: 'Den Bouw' bevond zich ter hoogte van het huidige Van Abbemuseum en naar 'Het Paradijs' verwijst nog altijd de Paradijslaan.

Het Paradijs and Den Bouw

In 1812, Eindhoven manufacturer Johannes Smits bought the water mill of Stratum. A factory complex called 'Den Bouw' grew up around the mill. Near estate 'Het Paradijs', shown in the gouache (painting in opaque watercolour) on the left, was another of Smits' textile factories. A steam engine from Liège was purchased for this factory in 1820, probably the first in North Brabant. When these gouaches were painted, the factories were on the outskirts of town. Now this area is part of the centre of Eindhoven: 'Den Bouw' was located near the current Van Abbemuseum, and the current Paradijslaan still refers to 'Het Paradijs'.

Zandafgraving

In de zomer van 1839 reist de Rotterdamse kunstenaar Johannes Tavenraat naar Ginneken, onder Breda. Met een schetsboekje op zak verkent hij de omgeving. Daarbij stuit hij op dit heidelandschap met een zandafgraving. Met vlotte penseelstreken schildert Tavenraat wat hij ziet, maar schuwt de details op de voorgrond niet. De bosrijke omgeving rond Breda is dan populair, niet alleen voor kunstenaars. Rond Ginneken werden veel villa's gebouwd. Hoewel Ginneken nu is verstedelijkt tot een Bredase wijk, liggen ten zuiden van de stad nog altijd fraaie bossen.

Johannes Tavenraat (1809-1881)
Zandafgraving, 1839
Olieverf op papier op hardboard, 27,5 × 36,5 cm
Rijksmuseum. Schenking van de Stichting 't Schou

Johannes Tavenraat (1809-1881)
Sand Quarry, 1839
Oil on paper on hardboard, 27.5 × 36.5 cm
Rijksmuseum. Bestowed by Stichting 't Schou

Sand Quarry

In the summer of 1839, Rotterdam artist Johannes Tavenraat travelled to Ginneken, south of Breda. With a sketchbook in his pocket, he explored the area. He came across this heathland with a sand quarry. With deft brushstrokes, Tavenraat painted what he saw, but did not shy away from details in the foreground. The wooded area around Breda was very popular at the time, and not just with artists. Many villas were built around Ginneken. Although Ginneken is now a district of Breda, there are still beautiful woods to the south of the city.

Turfsteker

‘Hier staat hij, de graver, de steker, barsch en blindelings trouw aan den arbeid van zijn jeugd en jonge jaren. Den peelwroeter.’ Zo omschrijft romanschrijver Antoon Coolen een turfsteker in *Peelwerkers* (1930). In de Peel staken veenarbeiders in ploegen blokken turf uit het veen. Turfwinning was zwaar werk, maar het mes sneed aan twee kanten. De turf werd gebruikt als brandstof en het ontgonnen landschap veranderde in landbouwgebied.

Peat Cutter

‘Here he is, the digger, the cutter, rough and blindly loyal to the labour of his youth and young years. The peelwroeter.’ This is how novelist Antoon Coolen describes a peat cutter in *Peelwerkers* (1930). In the Peel, peat labourers would cut blocks of peat from the moorland in shifts. Peat extraction was hard work, but it cut both ways. The peat was used as fuel and the reclaimed landscape was transformed into agricultural land.

Anoniem
Turfstekerij te Deurne, mid 20ste eeuw
Foto (reproductie)
Nationaal Archief, Den Haag, Fotocollectie Nederlandse Heidemaatschappij

Anonymous
Peat Cutting at Deurne, mid-20th century
Photograph (reproduction)
National Archives, The Hague, Photograph collection of the Nederlandse Heidemaatschappij

Inundatiegebied

Jacobus Carolus Huysmans (1776-1859)
Gezicht op Breda met vissers op de voorgrond, 1837
Olieverf op paneel, 60,9 x 80,7 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Jacobus Carolus Huysmans (1776-1859)
View of Breda with Fishermen in the Foreground, 1837
Oil on panel, 60.9 x 80.7 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

Jacobus Carolus Huysmans (1776-1859)
Gezicht op Breda, 1833
Olieverf op paneel, 59 x 80,5 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Jacobus Carolus Huysmans (1776-1859)
View of Breda, 1833
Oil on panel, 59 x 80.5 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

Deze twee schilderijen tonen Breda vanuit het noordwesten in de jaren dertig van de 19de eeuw. Op één werk toont Jacobus Carolus Huysmans de stad vanaf de linkeroever van de rivier de Mark, ter hoogte van de zomerkade. Op het andere schilderij is de stad vanaf een afstand te zien, vermoedelijk vanuit het dorp Emer, ten noorden van de polder van Abroek. Deze polder was een inundatiegebied: het gebied kon in tijden van oorlog onder water gezet worden om vijanden op afstand te houden. Op deze locatie ligt nu het industrieterrein Emer.

Inundation Area

These two paintings show Breda from the north-west in the 1830s. In the first, Jacobus Carolus Huysmans shows the city from the left bank of the River Mark, near the summer quay. The other shows the city from a distance, probably from the village of Emer, north of the Abroek polder. This polder was an inundation area: the area could be flooded in times of war to keep enemies at bay. This is now the site of the Emer industrial estate.

Eiland in het groen

Jacobus Vrijmoet (geboren 1756)
Gezicht op de vesting 's-Hertogenbosch vanuit het noorden, 1785
Olieverf op paneel, 47 x 60 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Jacobus Vrijmoet (born 1756)
View of the Fortifications of 's-Hertogenbosch from the North, 1785
Oil on panel, 47 x 60 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

De stad als eiland in het groen. Tot de Vestingwet van 1874 wekten veel Nederlandse steden die indruk. Met de Vestingwet werd de voorkeur gegeven aan waterlinies en werden de oude stadsmuren als overbodig beschouwd: ze vormden een obstakel voor stadsuitbreiding en werden op grote schaal afgebroken. Een dergelijke groeispuurt liet in 's-Hertogenbosch wachten tot ver in de 20ste eeuw. Overstromingen in de winter maakten tot dan toe uitbreidingen onmogelijk. De situatie is in de tijd van Frans Slagers' schilderij nog weinig veranderd (p.60).

Island in the Countryside

The city as an island in the countryside. Until the Fortification Act of 1874, many Dutch cities gave this impression. The Fortification Act favoured water defence lines and the old city walls were considered superfluous: they were an obstacle to urban expansion and were demolished on a large scale. In 's-Hertogenbosch, such a growth spurt had to wait until well into the 20th century. Winter floods made expansion impossible. The situation had not changed much by the time Frans Slagers painted his picture (p.60).

Een meanderende beek

Frans Slager (1876-1953)
Gezicht op 's-Hertogenbosch vanuit het oosten
Olieverf op doek, 23,5 x 38,5 cm
Bruikleen Gemeente 's-Hertogenbosch

Frans Slager (1876-1953)
View of 's-Hertogenbosch from the East
Oil on canvas, 23.5 x 38.5 cm
On loan from the City of 's-Hertogenbosch

Op dit schilderij is 's-Hertogenbosch te zien vanuit het oosten met, rechts van het midden, de Sint-Jan. Links van de kathedraal staat de koepel van de Jacobskerk. De Jacobskerk werd in 1907 in gebruik genomen, de bouw van de toren volgde pas in 1923. Dit tijdsbestek komt overeen met een periode waarin Frans Slager actief was in 's-Hertogenbosch en de stad nog beperkt was tot de historische binnenstad en Het Zand, de stationswijk. Slager, overigens een van de oprichters en bestuursleden van Brabants Landschap, schilderde dit werk waarschijnlijk ten noorden van de dan nog meanderende beek de Aa, waar zich nu de Graafsebuurt zuid en Aawijk noord bevinden.

A Meandering Brook

This painting shows 's-Hertogenbosch from the east, with St John's Cathedral to the right of the centre. To the left of the cathedral is the dome of the Jacobskerk. This church was commissioned in 1907, and the tower was built in 1923. This period corresponds to the time when Frans Slager was active in 's-Hertogenbosch and the city was still limited to the old city centre and Het Zand, the area near the train station. Slager, later one of the founders and board members of Brabants Landschap (a nature conservation organization), painted this work north of the then meandering brook the Aa, where Graafsebuurt south and Aawijk north now lie.

Dromerig

Jan Bogaerts (1878-1962)
De stadswal van 's-Hertogenbosch, 1925
Olieverf op doek, 50,2 x 70,3 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Jan Bogaerts (1878-1962)
The City Wall of 's-Hertogenbosch, 1925
Oil on canvas, 50.2 x 70.3 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

De directe omgeving van het Oranjebolwerk aan de Zuidwal van Den Bosch inspireerde Jan Bogaerts tot het schilderen van dit dromerige landschap. Het kasteel met park in de verte is echter niet op de werkelijkheid gebaseerd. In ieder geval niet op die plek. Bogaerts had een hechte band met zijn nicht Marie Koenen, een schrijver met een voorliefde voor Limburgse kastelen. Mogelijk raakte Bogaert daardoor geïnspireerd. Ook voorstellingen die realistisch ogen, zijn niet altijd naar de zichtbare werkelijkheid gemaakt. Is een kunstenaar iemand die registreert of regisseert?

Dreamy

The immediate surroundings of the Oranjebolwerk in 's-Hertogenbosch's Zuidwal inspired Jan Bogaerts to paint this dreamy landscape. But the castle and park in the distance are not based on reality. At least not in this place. Bogaerts had a close relationship with his niece Marie Koenen, a writer with a penchant for castles in the neighbouring province of Limburg. It is possible that Bogaert was inspired by her. Even representations that look realistic are not always based on visible reality. Is an artist someone who records or directs?

Turfmijt

Quirinus van Amelsfoort (1762-1820) en Franciscus Johannes de Groot
District Peelland, 1804-1805
Olieverf op doek, 168 x 131 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Quirinus van Amelsfoort (1762-1820) and Franciscus Johannes de Groot
District Peelland, 1804-1805
Oil on canvas, 168 x 131 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

Dit doek komt uit een vijftiendelige reeks wapenschilden van Noord-Brabantse steden en districten uit 1804-1805. De districtswapens worden afgebeeld met een verbeelding van de belangrijkste nijverheid van de regio: het doek met het district Oisterwijk toont gereedschappen om wol te bewerken, bij het wapen van Kempenland zijn een sikkel, dorsvlegel en hooihark te vinden. Maasland had weilanden voor de veeteelt. Het wapen van Peelland is hier verbeeld met daaronder een weergave van het Kasteel van Helmond, de hoofdstad van het district, en een turfmijt. De opgestapelde turf werd zo gedroogd om vervolgens verhandeld te worden.

Peat Stack

This canvas is one of a fifteen-part series of coats of arms of the towns and districts of North Brabant from 1804-1805. The coats of arms of the districts show the main industry of each region: the canvas with the district of Oisterwijk displays tools for working wool, while the coat of arms of Kempenland shows a sickle, a flail and a hay rake. Maasland had pastures for livestock farming. The coat of arms of Peelland is shown here with a representation of the castle of Helmond, the district capital, and a peat stack. Peat was piled and dried to be traded.

CRISES

De natuur slaat terug

In de 19de eeuw gingen steeds meer mensen in fabrieken werken en lieten de landbouw achter zich. Boeren werden ondertussen geplaagd door verschillende crises, zoals de import van goedkoop Noord-Amerikaans graan. Dit dwong ze ertoe zich in grote coöperaties te verenigen en hun landbouwtechnieken te verbeteren. Ondertussen ging de ontginning van woeste grond door en investeerde de overheid op grote schaal in nieuwe infrastructuur. Dit zorgde ervoor dat de landbouw- en industrieproducten snel en goedkoop konden worden vervoerd. Aan de randen van steden verrezen fabrieksterreinen die met elkaar, en met andere delen van het land en de wereld, verbonden werden. Een grotendeels agrarische samenleving werd in korte tijd gemoderniseerd.

Terwijl de steden en industrie oprukten, kwam de natuur steeds verder in het nauw. Door boskap en veenontginning nam de biodiversiteit sterk af. Hoe en waar mensen gingen wonen en werken kwam steeds meer op gespannen voet te staan met de kwaliteit en veerkracht van het landschap. Intensief grondgebruik putte de bodem uit en verstoorde het watersysteem. Het effect van de verstoring van de balans is niet alleen lokaal voelbaar. De snelle industrialisatie van Brabant droeg niet alleen bij aan de wereldwijde klimaatverandering, maar het sterk veranderde landschap is nu ook extra gevoelig voor de gevolgen ervan. Extreme regenval en droogte, en zelfs overstromingen en natuurbranden, komen steeds vaker voor.

Kunstenaars hebben in hun werk lange tijd weinig oog gehad voor deze effecten op de

natuur. In de 20ste eeuw keerde een groot deel van de kunst zich naar binnen en werd abstract. Nu zien steeds meer kunstenaars de gevolgen van onze invloed op de natuur en brengen dit onder de aandacht via hun werk.

CRISES - Nature Strikes Back

In the 19th century, more and more people went to work in factories, leaving agriculture behind. Meanwhile, farmers were hit by several crises, such as the import of cheap grain from North America. This forced them to form large cooperatives and improve their farming techniques. Meanwhile, the clearing of the wild lands continued, and the government invested heavily in new infrastructure. This ensured that agricultural and industrial products could be transported quickly and cheaply. Factories sprang up on the outskirts of cities, linking them to each other, to other parts of the country and to the world. A largely agrarian society was rapidly modernized.

As cities and industry advanced, nature was increasingly compromised. Forest clearing and peat extraction caused biodiversity to decline sharply. How and where people went to live and work became increasingly at odds with the quality and resilience of the landscape. Intensive land use depleted the soil and disturbed the water system. The effect of the imbalance was not just felt locally. The rapid industrialization of Brabant not only contributed to global climate change, but the highly altered landscape is now especially susceptible to its effects. Extreme rainfall and

drought, and even floods and wildfires, are increasingly common.

For a long time, artists have paid little attention to these effects on nature in their work. In the 20th century, much of art turned inward and became abstract. Now, more and more artists are seeing the consequences of our impact on nature and are drawing attention to it in their work.

Vuurzee

David Claerbout (1969)
Wildfire (Meditation on Fire), 2019-2020
Single channel video projection, 3D animatie, stereo audio, kleur, 24 min
Courtesy of the artist en galleries Annet Gelink, Greta Meert, in samenwerking met Musea Brugge

David Claerbout (1969)
Wildfire (Meditation on Fire), 2019-2020
Single channel video projection, 3D animation, stereo audio, color, 24 min
Courtesy of the artist and galleries Annet Gelink, Greta Meert, in collaboration with Musea Brugge

Deze vuurzee is – ondanks dat het er hyperrealistisch uitziet – niet op locatie gefilmd. Het is een digitaal gecreëerd landschap. Toch is deze destructieve kracht van de natuur meerdere keren per jaar wél de realiteit. Ook in Brabant: in april 2020 brandde ongeveer 800 hectare bos in de Deurnese Peel af. Branden leggen door droogte, extreme temperaturen en harde wind grote stukken natuur in de as. Klimaatverandering maakt de bosbranden heviger. Luidt de natuur zelf de noodklok? Word je nu ongerust? Mens en dier houden van nature afstand van ongecontroleerd vuur. Het zorgt voor een waarschuwingsreflex. De titel van deze film van David Claerbout, *Meditation on fire*, lijkt daarom onmogelijk. Claerbout laat je als kijker heel lang, heel dichtbij komen. In deze virtuele wereld kunnen we ervaren wat we normaal gesproken niet kunnen meemaken. Hij ziet film als een manier om tijd voelbaar te maken.

Inferno

This conflagration – although it looks hyper-realistic – was not filmed on location. It is a digitally created landscape. Several times a year, however, this destructive force of nature does become reality. Also in Brabant: in April 2020, around 800 hectares of forest burned down in the Deurnese Peel. Drought, extreme temperatures and strong winds permitted fires to devastate large areas of nature. Climate change is making wildfires more intense. Is nature itself sounding the alarm? Are you worried now? People and animals naturally keep their distance from uncontrolled fires. It creates a warning reflex. The title of this film by David Claerbout, *Meditation on Fire*, therefore seems impossible. Claerbout lets you, the viewer, come very close for a very long time. In this virtual world, we can experience what we normally cannot. He sees film as a way of making time tangible.

Watersnood

Anoniem
Slachtoffers van een overstroming in Brabant, 1876
Foto, 24,6 x 34,1 cm (blad)
Koninklijke Verzamelingen, Den Haag

Anonymous
Flood Victims in Brabant, 1876
Photograph, 24.6 x 34.1 cm (page)
Koninklijke Verzamelingen, The Hague

In maart 1876 bezweek bij hoogwater de Maasdijk. De Beerse Maas, een tijdelijke rivier, vulde zich met Maaswater. Het water overstroomde verschillende dorpen en liep over de Orthense dijk. Door het opzetten van het water in de polder de Vliert, nu een buitenwijk van 's-Hertogenbosch, bezweek vervolgens de Rosmalense zomerdijk en werden ook daar dorpen onder water gezet. Veel water ontsnapte in zuidelijke richting en werd bij de Berlicumse waterkering opnieuw opgestuwd. Ook deze waterkering bezweek, waardoor de stad 's-Hertogenbosch uiteindelijk onder water liep. Deze indeling in kleine bedijkte compartimenten, gaf bewoners meer tijd gedurende een watersnood.

Flood

In March 1876, the Maas dike broke at high tide. The Beerse Maas, a temporary river, filled with water from the Maas. The water flooded several villages and overflowed the Orthense dike. As the water rose in the Vliert polder, now a suburb of 's-Hertogenbosch, the Rosmalen summer dike collapsed and more villages were flooded. Much of the water flowed southwards and was forced up against the Berlicum flood barrier. This dam also collapsed, eventually flooding the city of 's-Hertogenbosch. This division into small, diked compartments gave the inhabitants more time to flee the flood.

KRUIS- PUNT

Nieuwe
wegen
verkennen

Een reis langs twee eeuwen Brabantse landschappen maakt zichtbaar dat het landschap continu verandert. En dat hét Brabantse landschap dus niet bestaat. Deze reis door de tijd en ruimte toont bovenal de toenemende rol van de mens. Wij zijn het zelf die het landschap grotendeels veranderen, met alle gevolgen van dien. De verovering van het landschap op de grillige natuur heeft ons veel opgeleverd: ruimte om te leven, voedsel in overvloed, snelle verbindingen én natuur waarvan je zorgeloos kan genieten. Maar we zijn ook iets kwijtgeraakt: bepaalde dieren en planten leven hier niet meer, de bodem is op veel plaatsen uitgeput of vervuild en landschappen die eeuwenlang het beeld van dit stuk aarde bepaalden zijn sterk gereduceerd of volledig verdwenen.

We staan nu op een belangrijke splitsing. Gaan we door op de weg van de ontginning en ongebreidelde groei? Met het gevaar dat we met open ogen de ramspoed tegemoet lopen? Of verkennen we nieuwe wegen? Teruggaan kan niet meer. De woeste gronden kunnen we niet terugtoeveren. We moeten het doen met de landschappen die we zelf hebben gecreëerd. Hedendaagse kunstenaars kunnen helpen om onze relatie met onze omgeving anders te zien. Ze laten ons voorbij onze meningsverschillen kijken en confronteren ons met de desastreuze gevolgen van onze rechtlijnigheid. Want welke richting je ook kiest, vanaf nu zijn de rollen omgedraaid. Niet wij, maar de natuur dwingt ons nu tot verandering.

CROSSROADS -
Exploring New Avenues

A journey through two centuries of landscape art shows that the landscape is constantly changing. And that there is no such thing as the landscape of Brabant. This journey through time and space above all reveals the growing role of humanity. We are the ones who change the landscape, for the most part, and suffer the consequences. The conquest of the landscape over the capricious nature has given us many things: space to live in, food in abundance, fast connections and nature to enjoy in peace. But we have also lost a lot: certain animals and plants no longer live here, the soil is depleted or polluted in many places, and landscapes that have shaped the image of this piece of Earth for centuries have been greatly reduced or have disappeared altogether.

We are at an important crossroads. Should we continue down the path of exploitation and unbridled growth? At the risk of coming face to face with disaster? Or do we break new ground? There is no going back. The wild lands are forever lost. We have to make do with the landscapes we have created. Contemporary artists can help us to see our relationship with our surroundings differently. They make us look beyond our disputes and confront us with the disastrous consequences of our narrowmindedness. No matter which direction we choose, from now on the roles are reversed. It is nature, not us, that is forcing us to change.

‘Voor het stikstofprobleem moeten we keuzes maken; als we de dierenindustrie willen houden zoals het nu is, kunnen er geen huizen worden gebouwd.’

Veranderland Commentator
Erwin Vermeulen, Animal Rights

‘The nitrogen problem forces us to choose: if we want to keep the livestock industry as it is, we cannot build new houses.’

Veranderland Commentator
Erwin Vermeulen, Animal Rights

De Gloeiige

Erik van Lieshout (1968)
De Gloeiige, 2024
HD video, kleur, geluid, 60 min
Collectie Het Noordbrabants Museum, mede mogelijk gemaakt door Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch en het Mondriaan Fonds

Erik van Lieshout (1968)
The Fen-fire, 2024
HD video, colour, sound, 60 min
Collection Het Noordbrabants Museum, made possible with support from Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch and the Mondriaan Fonds

In de Peel ten oosten van Deurne is de menselijke hand in het landschap niet te missen. De grote vierkante percelen geven blijk van hun recente ontginning. Kunstenaar Erik van Lieshout keerde terug naar zijn geboortegrond voor zijn nieuwste film. Hij werkte een jaar in een leegstaande boerderij op Riet 3. De eigenaar wilde hier een konijnenfarm beginnen om antiserum tegen slangengif te produceren. Het plan roept veel reactie op, zowel van dierenrechtenactivisten als van lokale boeren. In de film brengt Van Lieshout de voor- en tegenstanders in beeld. Met zijn ontwapenende aanpak brengt hij de verschillende partijen samen. Op de plek van de konijnenfarm bouwde Van Lieshout een groot konijn van sloophout en hooi. Het was een reactie op de hooiconstructies die boeren langs snelwegen plaatsen om te protesteren tegen het stikstofbeleid van de overheid. Ter afsluiting van zijn verblijf in Deurne nodigde hij alle buurtbewoners uit voor bier en chips. Daarna werd het konijn in brand gestoken. De titel *De Gloeiige* verwijst naar een dwaallicht uit volksvertellingen uit de Peel: een rusteloze ziel die blijft dwalen tot hij een onvoltooide kwestie kan afsluiten.

The Fen-fire

In the Peel, east of Deurne, the influence of humankind is clearly visible in the landscape. The large square plots show their recent reclamation. For his latest film, artist Erik van Lieshout returned to his native soil. He worked for a year in an abandoned farm on Riet 3, where the owner wanted to start a rabbit farm to produce antiserum against snake venom. The plan provoked a lot of reactions, both from

animal rights activists and local farmers. In the film, Van Lieshout portrays both the proponents and the opponents. With his disarming approach, he brings the conflicting parties together. On the site of the rabbit farm, Van Lieshout built a large rabbit out of scrap wood and hay. It was a response to the hay constructions that farmers have been putting up along motorways in the Netherlands to protest the government's nitrogen policy. At the end of his stay in Deurne, he invited all the locals for beer and crisps. The rabbit was then set on fire. The title *The Fen-fire* refers to a wanderer in the folk tales of the Peel: a restless soul who must continue to wander until he has completed an unfinished task.

Toverbal

Semâ Bekirović (1977)
All that is solid, 2024
Video, 11:59 min
Courtesy of the artist

Semâ Bekirović (1977)
All that is solid, 2024
Video, 11:59 min
Courtesy of the artist

Een knalrode toverbal van 2300 kilo suiker en kleurstof. Semâ Bekirović plaatste dit reusachtige stuk snoepgoed in het natuurgebied Bargerveen in Drenthe tijdens de kunstroute *Into Nature*. Een door de mens gemaakt product dat door de dieren goed werd ontvangen. Vlinders en bijen eten er lustig op los. Ook door zon en regen krimpt en verandert de bal. Daardoor verschijnen de verschillende kleuren suiker waaruit de bal is opgebouwd: als aardlagen van een wereld die vergaat. Een decadente wereld van mooie kleuren en verleidelijke smaken. De vrolijke suiker heeft ook een duistere kant: de productie kent een lange geschiedenis van slavernij. Bekirović liet haar werk (af)maken door de natuur. De natuur consumeert de zoete energiebron, terwijl de mens de aarde langzaam uitput. De kunstenaar liet alle ingrediënten testen en goedkeuren door ecologen van Staatsbosbeheer.

Jawbreaker

A bright red jawbreaker made from 2,300 kilograms of sugar and dye. Semâ Bekirović placed this giant piece of candy in the Bargerveen nature reserve in Drenthe as part of the art route *Into Nature*. A man-made product that was well received by the animals. Butterflies and bees feasted on it. Sun and rain also caused the ball to shrink and change. The different colours of sugar that make up the ball slowly appeared: like layers of earth in a world that is falling apart. A decadent world of beautiful colours and tempting flavours. But there is a dark side to this happy sugar: its production has a long history of slavery. Bekirović let nature finish her work. Nature consumes the sweet source of energy, while humans slowly deplete the Earth. The artist had all the ingredients tested and approved by ecologists from the Forestry Commission.

Palingvissers

Josephus Augustus Knip (1777-1847) or Mattheus Derk Knip (1785-1845)
Gezicht op 's-Hertogenbosch met palingvissers, ca. 1820-1825
Gouache on paper, 53,2 x 78 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum

Josephus Augustus Knip (1777-1847) or Mattheus Derk Knip (1785-1845)
View of 's-Hertogenbosch with Eel Fishers, c. 1820-1825
Gouache on paper, 53.2 x 78 cm
Collection Het Noordbrabants Museum

Vissers zijn druk in de weer op een zijarm van de Dommel. Visbunnen liggen in het water om de gevangen vis in leven te houden, een kruisnet is opgehaald, een fuik wordt geleegd op de kant. Visserij was een belangrijke aanvullende inkomstenbron voor schippers en molenaars, met name de palingvisserij. Op deze gouache eindigen de vissen in een mand. Op de achtergrond zie je een vrouw met een soortgelijke mand op haar hoofd richting 's-Hertogenbosch lopen. Tot ver in de twintigste eeuw werd op de Dommel naar paling gevestigd. Pas in de jaren 1980 kwam er een verbod op palingvisserij. De paling was toen al bijna uitgestorven en kwam op de rode lijst. Daarnaast zou het niet meer gezond zijn om rivierpaling te eten uit de Dommel. De vis bevatte hoge concentraties giftige metalen, afkomstig van onder meer een zinkfabriek in België.

Eel Fishermen

Fishermen are busy on a tributary of the Dommel. Fish are kept alive in livewells in the water, a cross net is pulled up and a trap is emptied on the bank. Fishing, especially for eels, was an important source of income for boatmen and millers. In this gouache, the fish end up in a basket. In the background a woman can be seen walking towards 's-Hertogenbosch with a similar basket on her head. Eels were fished in the Dommel until well into the 20th century. It was not until the 1980s that eel fishing was banned. By then the eel was almost extinct and on the list of endangered species. Moreover, it was no longer healthy to eat eels from the Dommel. The fish contained high levels of toxic metals, amongst others from a zinc factory in Belgium.

De schilder Leon Adriaans heeft in 1996 het werk van Knip ^(p. 84) als uitgangspunt genomen voor een zeefdruk. Het 19de-eeuwse landschap van Knip wordt doorkruist door een snelwegviaduct. Adriaans was pachter van een stal en een weiland in het Sterrebos, nabij het Bossche Broek. Daar werd de rijksweg A2 aangelegd. Het deed Adriaans pijn de rust van het gebied verstoord te zien worden. Hij liet de snelweg op zijn zeefdruk dwars door het landschap met palingvissers lopen.

A2

The painter Leon Adriaans used Knip's work ^(p. 84) as the basis for a silkscreen print in 1996. Knip's 19th-century landscape is crossed by a motorway viaduct. Adriaans was the tenant of a stable and a meadow in the Sterrebos, near the Bossche Broek. The A2 motorway was being built there. It pained Adriaans to see the tranquillity of the area disturbed. On his silkscreen the motorway runs straight through the landscape with eel fishermen.

Leon Adriaans (1944-2004)
Sterrenbos, 1996
 Vervaardiger: Frans van Santvoort
 Zeefdruk op foto, 52 x 76 cm
 Bruikleen Marc en Bea Bozon

Leon Adriaans (1944-2004)
Sterrenbos, 1996
 Maker: Frans van Santvoort
 Silkscreen print on photograph, 52 x 76 cm
 On loan from Marc en Bea Bozon

Oermateriaal

Gianfranco Gorgoni (1941-2019)
Joseph Beuys 'Aktion im Moor', Eindhoven, 1971
Foto (reproductie)
The Estate of Gianfranco Gorgoni, New York

Gianfranco Gorgoni (1941-2019)
Joseph Beuys 'Aktion im Moor', Eindhoven, 1971
Photograph (reproduction)
The Estate of Gianfranco Gorgoni, New York

De Duitse kunstenaar Joseph Beuys is in 1971 op weg naar Eindhoven. In de Peel stopt hij plotseling zijn Volkswagen Kever. Daar voert hij een spontane actie uit die zijn medereiziger Gianfranco Gorgoni vastlegt. Beuys springt door het moeras en poseert als gekruisigde Christus tegen een bunker. Vervolgens dompelt hij zich onder in het meer. Aarde zag hij als 'oermateriaal' van het leven. Zijn *Aktion in Moor* vormde een vroeg protest tegen de afgraving van een eeuwenoud veengebied. Daarmee liep Beuys zeven jaar voor op de Werkgroep Behoud de Peel, die zich zonder winstoogmerk nog altijd inzet voor het behoud van de Peel. Pas in 1984 werden verdere afgravingen gestopt.

Primordial Material

German artist Joseph Beuys was on his way to Eindhoven in 1971. He suddenly stopped his Volkswagen Beetle in the Peel, where he performed a spontaneous action that was recorded by his fellow traveller Gianfranco Gorgoni. Beuys jumped through the swamp and posed as the crucified Christ in front of a bunker. He then took a dive into the water. He saw soil as the 'primordial material' of life. His *Aktion in Moor* was an early protest against the excavation of an ancient peat bog. Beuys was seven years ahead of the Werkgroep Behoud de Peel (Save the Peel Taskforce), which still works to preserve the Peel on a non-profit basis. It was not until 1984 that further excavations were stopped.

HET ERF

De wereld in het klein

Een belangrijk onderdeel van het door de mens gevormde landschap is het boerenleven. Boerderijen waren eeuwenlang overal te vinden. Een groot deel van de mensen woonde buiten de stad in kleine boerderijen. Wat ze produceerden gebruikten ze vooral om zichzelf te voeden en kleden of verhandelden ze op kleine schaal. Bouwmaterialen werden ook lokaal gewonnen. Een groot deel van het dagelijks leven speelde zich af direct rondom de boerderij, op het erf. De grens tussen binnen en buiten, tussen het leven van de mensen en dieren en tussen professionele productie en het privéleven, was vaak niet scherp.

Kunstenaars die in Brabant schilderden waren niet alleen geïnteresseerd in het landschap, maar ook steeds meer in de mensen en dieren die leefden op en met het land. Er ontstonden kunstenaarsdorpen, zoals Dongen, Heeze en Leende, waar ze het boerenleven van binnenuit konden ervaren en vastleggen. Tegelijkertijd zorgden de opkomst van de industrie en de groei van de steden voor een complete metamorfose van het platteland, die tot op de dag van vandaag doorwerkt. Door de ruilverkaveling werden akkers en weilanden samengevoegd. Daarmee verdwenen veel landschapselementen, zoals greppels, houtwallen, bosschages, gewelfde akkers en onverharde wegen. Ook veel kleine boerderijen delfden het onderspit in deze periode van schaalvergroting. Actieve boerderijen en levende erven zijn nu een zeldzaamheid geworden. Telde de provincie Noord-Brabant in 2000 nog ruim 17.000 bedrijven, tegenwoordig zijn dat er nog maar 9.000, bijna een halvering dus. En het worden er steeds minder.

THE YARD -
The World in Miniature

An important part of the man-made landscape is farm life. For centuries, farms were everywhere. A large proportion of people lived outside towns on small farms. They used what they produced mainly to feed and clothe themselves, or to trade on a small scale. Building materials were also obtained locally. Daily life took place around the farm, in the yard. The boundary between indoors and outdoors, between human and animal life, and between professional production and private life, was often blurred.

Artists who painted in Brabant were not just interested in the landscape, but increasingly in the people and animals who lived on and with the land. Artists' villages like Dongen, Heeze and Leende sprang up, where rural life could be experienced and recorded at first hand. At the same time, the rise of industry and the growth of towns and cities caused a complete metamorphosis of the countryside, which continues to this day. Land consolidation brought fields and pastures together. Many elements of the landscape disappeared, such as ditches, wooded banks, groves, curved fields and unpaved roads. Lots of small farms were lost during this period of consolidation. Active and living farms are now a rarity. Whereas in 2000 there were still more than 17,000 farms in the province of North Brabant, today there are only 9,000, almost half as many. And their numbers are dwindling.

‘De betekenis van het woord ‘stedelijk’ zal veranderen van een grijze, harde omgeving naar een meer natuurlijke ervaring met beplanting, vogels en kikkers dicht bij huis.’

Veranderland Commentator
Maike van Stiphout, DS Landschapsarchitecten

‘The meaning of the word ‘urban’ will change from a gray, hostile environment to a more natural experience with vegetation, birds and frogs close to home.’

Veranderland Commentator
Maike van Stiphout, DS Landschapsarchitecten

Dongen

Louis Apol (1850-1936)
Zomerlandschap, 1872
Olieverf op doek, 75 x 64 cm
Collectie Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. Uit de nalatenschap van jonkheer Th. L. Gevers Deynoot

Louis Apol (1850-1936)
Summer Landscape, 1872
Oil on canvas, 75 x 64 cm
Collection Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam. From the estate of squire Th. L. Gevers Deynoot

Samen met zijn goede vriend Johannes Klinkenberg (van wie ook een werk op deze wand is te zien) trok Louis Apol twee keer naar het kunstenaarsdorp Dongen. Beiden raakten in de ban van deze wat vervallen boerderij. Apol schilderde een wassende boerin voor het huis in het weidse landschap. Het witte kruis op de boerderij zie je ook op het schilderij van Roland Larij. In Brabant schilderde men met kalk dit afweerteken om onheil af te wenden: zowel natuurlijk als bovennatuurlijk.

Dongen

With his good friend Johannes Klinkenberg (whose work is also shown on this wall), Louis Apol visited the artists' village of Dongen twice. Both artists fell under the spell of this somewhat dilapidated farmhouse. Apol painted a peasant woman dipping a cloth into the water in front of the house in the vast landscape. The white cross on the farm can also be seen in Roland Larij's painting. In Brabant, people used lime to paint this defensive symbol on their farm buildings to ward off calamities, both natural and supernatural.

Bleekvelden

Suze Robertson (1855-1922)
Bleekveld, ca. 1895-1898
Olieverf op doek, 57 x 77 cm
Particuliere collectie

Suze Robertson (1855-1922)
Bleaching Field, c. 1895-1898
Oil on canvas, 57 x 77 cm
Private collection

De Haagse Suze Robertson kende het Brabantse boerenleven al van haar verblijf in Dongen, toen ze in 1895 opnieuw naar Brabant afreisde. Nu zou ze drie jaar wonen in Leur, de huidige gemeente Etten-Leur. Deze experimentele periode vormde een kantelpunt in haar oeuvre. In Leur schilderde Robertson het landschap in haar eigen omgeving. Dichtbij huis vond ze velden waar vrouwen lakens bleekten in de zon. Ze werkte voorstellingen uit als composities van lijnen en kleurvlakken. Het groene gras contrasteert met de rode daken. De vierkante, witte lakens springen eruit. Details laat ze weg. Robertson ontwikkelde een eigen beeldtaal en schreef: 'Ik kom er hoe langer hoe meer van terug mooie studies naar de natuur te maken'. Door de komst van chloormiddelen werden bleekvelden overbodig en verdwenen langzaam.

Bleaching Fields

Suze Robertson, based in The Hague, was already familiar with Brabant farm life from her stay in Dongen when she returned to Brabant in 1895. She was to live in Leur – now Etten-Leur – for three years. This period of experimentation marked a turning point in her work. In Leur, Robertson painted the landscape around her. Close to home she found fields where women were bleaching sheets in the sun. She worked out the representations as compositions of lines and planes of colour. The green grass contrasts with the red roofs. The square white sheets stand out. She leaves out details. Robertson developed her own imagery and wrote: 'I am less and less interested in making beautiful studies of nature.' With the advent of chlorine, the bleaching fields became obsolete and slowly disappeared.

Vlaamse schuur

Eva Leitolf (1966)
Madurodam: Brabantse boerderij Liempde, 1999
Foto, 92 x 62 cm
Rijksmuseum. Aankoop met steun van het NRC Handelsblad

Eva Leitolf (1966)
Madurodam: Farm near Liempde, Brabant, 1999
Photograph, 92 x 62 cm
Rijksmuseum. Purchased with the support of NRC Handelsblad

In 1999 bezocht de Duitse fotograaf Eva Leitolf de miniatuurstad Madurodam in Den Haag. Een jaar later maakte deze foto onderdeel uit van de tentoonstelling *Buren / Neighbours: Drie buitenlandse fotografen kijken naar Nederland* in het Rijksmuseum. Op de foto is een kleine versie van *Het Groot Duijfhuis* uit Liempde te zien, met rechts de Vlaamse schuur van rond 1525, de oudste van zijn soort in Nederland. Niet gek dat deze historische hoeve in miniatuur is uitgevoerd: het wordt gezien als een van de mooiste boerderijen in Brabant.

Flemish Barn

In 1999, German photographer Eva Leitolf visited the miniature city of Madurodam in The Hague. A year later, this photo was part of the exhibition *Buren / Neighbours: The Netherlands as Seen by Three Foreign Photographers* in the Rijksmuseum. The picture shows a small version of *Het Groot Duijfhuis* in Liempde, with the Flemish barn dating from around 1525 on the right, the oldest of its kind in the Netherlands. It is not surprising that a miniature was made of this historical farmstead: it is considered one of the most beautiful farms in Brabant.

Boerenhut

Pieter Barbiers (II) (1749-1842)
Landhoeve bij Helvoirt, 1814-1816
Olieverf op paneel, 41 x 37 cm
Bruikleen van het Rijksmuseum

Pieter Barbiers (II) (1749-1842)
Country Farm near Helvoirt, 1814-1816
Oil on panel, 41 x 37 cm
On loan from the Rijksmuseum

Mogelijk lag deze hut ten noorden van Helvoirt, op zandgronden nabij het bos. Deze delen zijn in de loop der jaren weinig bewoond, waardoor natuur behouden bleef. Pieter Barbiers jr. was in zijn tijd een belangrijke landschapsschilder. Hij reisde daarvoor naar schilderachtige plekken in Nederland. Naast Drenthe en Gelderland, bezocht hij ook Brabant. Inspiratie voor dit schilderij deed hij mogelijk niet alleen ter plekke op. Het werk is vaak vergeleken met een geschilderde hut van zijn 17de-eeuwse collega Adriaen van de Velde. De 19de-eeuwse landschappelijke belangstelling kende een parallel in de 17de-eeuwse waardering voor het landschap. Nadat deze Brabantse ‘boerenhut met bakoven’ in 1816 op de belangrijke tentoonstelling van *Levende Meesters* te zien was, werd het nog datzelfde jaar aangekocht door de voorloper van het Rijksmuseum.

Farm Hut

This hut may have stood north of Helvoirt, on sandy ground close to the forest. These parts have been sparsely inhabited over the years, preserving nature. Pieter Barbiers jr. was an important landscape painter of his time. He travelled to many picturesque places in the Netherlands. In addition to Drenthe and Gelderland, he also visited Brabant. It is possible that the inspiration for this painting was not only found on the spot. The work has often been compared to a painted hut by his 17th-century colleague Adriaen van de Velde. The 19th-century interest in landscape had a parallel in the 17th-century appreciation of the countryside. After this Brabant ‘farm hut with oven’ was exhibited at the important *Levende Meesters* (Living Masters) exhibition in 1816, it was acquired by the Rijksmuseum’s predecessor in the same year.

Lijnen en vlakken

Piet Mondriaan (1872-1944)
Boerderij, Brabant, 1904
Olieverf op papier op karton, 28,5 x 34 cm
Kunstmuseum Den Haag

Piet Mondrian (1872-1944)
Farm, Brabant, 1904
Oil on paper on cardboard, 28.5 x 34 cm
Kunstmuseum Den Haag

Uitgekeken op Amsterdam bezocht Piet Mondriaan in 1903 een vriend in Brabant. De stilte, rust en de vriendelijke bevolking deden hem goed. Hij besloot terug te komen: in 1904 woonde hij een jaar lang in Uden. De Brabantse boerderijen boeiden hem mateloos. Hij zag er telkens andere lijnen, vlakken en verhoudingen in. Mondriaan groeide langzaam uit tot een grondlegger van de abstracte kunst. In 1918 verklaarde Mondriaan dat hij zijn vroege Brabantse werken als logische stap in zijn ontwikkeling naar abstractie zag.

Lines and planes

Tired of Amsterdam, Piet Mondrian visited a friend in Brabant in 1903. The peace, quiet and friendly locals did him good. He decided to return and lived in Uden for a year in 1904. He was fascinated by the Brabant farms. He kept seeing different lines, surfaces and proportions in them. Mondrian would gradually become a founder of abstract art. In 1918 Mondrian explained that he saw his early Brabant works as a logical step in his development towards abstraction.

Boomgaard

Jan Sluijters (1881-1957)
Boomgaard te Heeze, 1909
Olieverf op doek, 48 x 60 cm
Collectie Het Noordbrabants Museum. Verworven met steun van de Provincie Noord-Brabant

Jan Sluijters (1881-1957)
Orchard in Heeze, 1909
Oil on canvas, 48 x 60 cm
Collection Het Noordbrabants Museum. Acquired with the support of the Province of North Brabant

Wat zie je? Wat laat de kunstenaar je zien? In 1909 kwam Sluijters' versie van het luminisme tot een hoogtepunt. In deze kunststroming staat de beleving van het licht centraal en hebben kleur en vorm een zelfstandige rol. Wanneer Sluijters in het voorjaar Heeze verkent, past hij dit volop toe. Deze boomgaard bouwde hij op uit fijne toetsen kleur naast elkaar op het doek. Het ging hem niet om details. Toch kun je veel waarnemen. Wat groeit er onder de bomen?

Orchard

What do you see? What is the artist showing you? In 1909 Sluijters' version of Luminism reached its peak. In this art movement, the perception of light is central, and colour and form play an independent role. When Sluijters explored Heeze in the spring, he made full use of this. He composed this orchard out of fine brushstrokes of colour juxtaposed on the canvas. He was not concerned with details. But there is much to be seen. What is growing under the trees?

Wool March

Cynthia Hathaway
Wool March, 2022
Video, 3:51 min
Courtesy of the artist

Cynthia Hathaway
Wool March, 2022
Video, 3:51 min
Courtesy of the artist

Driehonderd Kempische heideschapen lopen door een levendig stadscentrum. Tegenwoordig is het een opvallend beeld, maar eeuwenlang waren trekkende schaapskuddes aan de orde van de dag. Is Brabant drukker bevolkt? Zijn we minder verbonden met het omringende landschap? Leven mens en dier meer gescheiden? Schapen die zich verplaatsen over land zijn belangrijk voor de biodiversiteit. Zij verspreiden zaden via hun vacht en uitwerpselen. Wol is een duurzaam en veelzijdig materiaal, dat tegenwoordig maar weinig wordt benut. Ontwerper en wolonderzoeker Cynthia Hathaway organiseert sinds 2022 samen met schaapherder Bart van Ekkendonk de Wool March. Zij schudden steden en dorpen op en creëren bewustwording over de relatie tussen mens, dier en omgeving.

Wool March

Three hundred Kempen heath sheep wander through a bustling city centre. A striking image today, but for centuries migrating flocks of sheep were an everyday occurrence. Is Brabant more crowded? Are we less in touch with the surrounding landscape? Are people and animals living more apart? Migratory sheep are important for biodiversity. They spread seeds attached to their wool and in their manure. Wool is a durable and versatile material that is little used today. Designer and wool researcher Cynthia Hathaway has been organizing the Wool March with shepherd Bart van Ekkendonk since 2022. They shake up cities and villages and raise awareness of the relationship between people, animals and the environment.

VERANDER- LAND LAB

speeltuin
voor
experiment

Aan het eind van onze reis door het museum en door ruim twee eeuwen Brabantse landschappen is het tijd voor reflectie en creatie. Het *Veranderland Lab* is een speelse ruimte waar we met elkaar kunnen nadenken en fantaseren over het veranderende landschap. Het heeft de maat van een gemiddelde achtertuin: een plek waar je tot rust komt en je handen uit de mouwen steekt. Je zou kunnen zeggen dat gaandeweg heel Brabant tot één grote tuin is gemaakt. Overal zie je de hand van de mens. Alles is begrensd, omheind en bedacht. Maar de tuin is ook de plek waar we dingen anders kunnen doen. De tuin als ruimte voor experiment, van tegelwippen tot permacultuur - een ecosysteem dat zichzelf in stand houdt.

Omringd door een bonte mix van afbeeldingen van erven en tuinen, gaan we hier met elkaar aan de slag. De aanwezige kleden en stoffen nodigen uit om de kaart van Brabant letterlijk en figuurlijk op te schudden en vanuit verschillende perspectieven te bekijken en veranderen. Volg je eigen ideeën en wensen en voeg elementen toe, of haal ze juist weg. Of ga lekker zitten - of liggen - en luister naar de verhalen van de zogenaamde *Veranderland Commentatoren*. Deze deskundigen, waaronder een jonge boer en een landschapsarchitect, vertellen ons hoe zij het landschap zien veranderen. Wie weet kom je ze wel in levende lijve tegen tijdens één van de talkshows in deze ruimte. Kijk voor de data en namen op www.hnbm.nl/veranderland.

VERANDERLAND LAB - Playground for Experimentation

At the end of our journey through the museum and more than two centuries of landscape art, it is time to reflect and create. The *Veranderland Lab* is a playful space where we can reflect and fantasize together about the changing landscape. It is the size of an average backyard: a place where you can relax and roll up your sleeves. It seems like the whole of Brabant has gradually become one big garden. The influence of humanity is omnipresent. Everything is bounded, fenced and thought out. But a garden is also a place where we can instigate change: the garden as a space for experimentation, from tipping tiles to permaculture – a self-sustaining ecosystem.

Together, surrounded by a colourful mix of images of farmyards and gardens, we will get to work. The carpets and fabrics here encourage you to literally and figuratively shake up the map of Brabant, to look at it from different angles and to change it. Follow your own ideas and desires and add or remove elements. Or sit – or lie – down and listen to the stories of the *Veranderland Commentators*. These experts, including a young farmer and a landscape architect, tell us how they see the landscape changing. Who knows, you might even meet them in person at one of the talk shows in this space. Check www.hnbm.nl/veranderland for dates and names.

Mattheus Derk Knip (1785-1845), *Gezicht op Oirschot / View of Oirschot*,
Collectie Het Noordbrabants Museum (detail)

112

Gasthuisstraat, Oirschot, 2016

113

Josephus Augustus Knip (1777-1847) of Mattheus Derk Knip (1785-1845)
Den Bouw, deel van het fabriekscomplex van textielindustrie J.Th.M. Smits
& Zn te Eindhoven / *Den Bouw*, Part of the Factory Complex of the J.Th.M.
Smits & Zn Textile Industry in Eindhoven, ca. 1832 (detail)

114

ASML Global HQ, Veldhoven, 2024

115

Henriëtte Ronner-Knip (1821-1909), Boerderij te Berlicum / [Farm in Berlicum](#), 1846, Collectie Museum Jan Cunen. Aangekocht met de steun van de Provincie Noord-Brabant en de Gemeente Oss (detail)

116

Griendtsveenseweg, Deurne, Noord-Brabant

117

Veranderland Activiteiten

Onderdeel van Veranderland is een levendig activiteitenprogramma, bestaand uit drie grote evenementen, een reeks workshops en openbare talkshows in en rondom het museum. Op de openingsdag *Zaai Zondag*, op zondag 7 juli, kunnen bezoekers Veranderland verkennen door allerlei activiteiten en gesprekken. Op vrijdag 20 september vindt een extra 'groene editie' van de *Museumavond* plaats. Zowel Het Noordbrabants Museum als het Design Museum Den Bosch zijn die dag gratis te bezoeken en presenteren samen een avond vol lezingen, rondleidingen en kunst. Op 27 oktober sluit de *Veranderland Tentoonstelling* af met een *Oogstfeest*, waar de opgedane inzichten, ervaringen en ideeën worden samengebracht en uitgewisseld met bijzondere gasten.

Gedurende de zomer worden er voor jong en oud speciale wandelingen georganiseerd in samenwerking met IVN, dé organisatie gespecialiseerd in natuureducatie. Ontdek de dieren die leven rondom Den Bosch: ervaar het veranderende landschap vanuit het perspectief van een bij of een grote modderkruiper. Na de zomer, in september en oktober, vormt *Veranderland* het decor voor een reeks talkshows met bijzondere gasten, bijdragen van kunstenaars en speciale rondleidingen. De talkshows vinden plaats in het *Veranderland Lab* op drie zondagmiddagen, op 15 en 29 september en op 13 oktober.

- > Kijk op www.hnbm.nl/veranderland voor het meest actuele programma en details.

Veranderland Activities

Veranderland includes a lively programme of activities consisting of three major events, a series of workshops and public talks in and around the museum. On opening day, *Sow Sunday*, on 7 July, visitors can explore Veranderland through a variety of activities and talks. A special 'green edition' of the *Museum Evening* will take place on Friday 20 September. Both Het Noordbrabants Museum and Design Museum Den Bosch will be open to the public free of charge on that day and together they will present an evening of lectures, guided tours and art. On 27 October, the *Veranderland Exhibition* will close with a Harvest Festival, where insights, experiences and ideas will be shared with guests.

Throughout the summer, there will be guided walks for young and old organized in cooperation with IVN, the organization specialized in nature education. Discover the animals that live in and around 's-Hertogenbosch: experience the changing landscape from the perspective of a bee or a large mud crawler. After the summer, in September and October, *Veranderland* will be the setting for a series of talks with special guests, contributions from artists and special guided tours. The talk shows will take place in the *Veranderland Lab* on three Sunday afternoons, 15 and 29 September and 13 October.

- > Check www.hnbm.nl/veranderland for the most up-to-date programme and details.

Museum als landschap

Architectuur is op veel manieren direct verbonden met het landschap. Het gebouw van Het Noordbrabants Museum bestaat bijvoorbeeld voor een groot deel uit (bouw)materialen die een natuurlijke oorsprong kennen. Het zand en staal dat voor de constructie is gebruikt, is onttrokken aan de aarde. Hout en textiel in het interieur zijn afkomstig van bomen, planten en dieren. Vaak leefden ze in de directe omgeving van het museum. Vervoer over grote afstanden was lange tijd kostbaar en tijdrovend. Na de opkomst van gewapend beton en kunststoffen, beseffen veel architecten dat deze materialen de natuur onnodig veel belasten. Zij grijpen daarom nu weer terug op lokale materialen en ambachten.

Tegelijkertijd verbruikt het museum ook energie om een behaaglijk binnenklimaat te creëren voor bezoekers, medewerkers en de kunst. De brandstoffen en andere energiebronnen die hiervoor worden gebruikt, komen uit de diepe ondergrond of tekenen het landschap in de vorm van wind- en zonneparken. Het museum is ook indirect van invloed op het landschap en het klimaat. Bezoekers die met de auto komen zorgen voor uitstoot en neerslag van CO₂ en stikstof. Uit de kranen in de toiletten komt gezuiverd grondwater dat duizenden jaren geleden is gevallen in de vorm van regen. De tuin van het museum is in zichzelf een landschap en als zodanig een graadmeter voor de kwaliteit van de lucht en bodem. Dat het slecht gaat met de monumentale rode beuk, is in die zin een veeg teken.

Museum as Landscape

In many ways, architecture is directly linked to the landscape. The building of Het Noordbrabants Museum, for instance, consists largely of (construction) materials of natural origin. The sand and steel used for its construction were extracted from the earth. The wood and textiles in the interior come from trees, plants and animals. These often lived in the immediate vicinity of the museum. For a long time, transport over long distances was costly and time-consuming. Since the rise of reinforced concrete and plastics, many architects have realized that these materials put an unnecessary burden on nature. They are now reverting back to local materials and crafts.

At the same time, the museum uses energy to create a comfortable indoor environment for visitors, staff and art. The fuels and other energy sources used for this purpose come from deep underground or from the landscape in the form of wind and solar farms. The museum also has an indirect impact on the landscape and climate. Visitors arriving by car cause emissions and precipitation of CO₂ and nitrogen. The taps in the toilets use purified groundwater that fell as rain thousands of years ago. The museum garden is a landscape in itself, and as such a gauge of air and soil quality. The fact that the monumental red beech is in bad shape is a telling sign.

Nawoord – Continue verandering

Veranderland stelt de vraag hoe we de verandering van het landschap kunnen zien, vroeger, nu en in de toekomst. Conservator Floris van Alebeek vergeleek die verandering met *De Griezels* van Roald Dahl. Mevrouw Griezel heeft een wandelstok waaronder meneer Griezel steeds een piepklein stukje hout plakt. Hij maakt haar zo gaandeweg wijs dat ze aan de ‘gevreese krimpziekte’ lijdt. Immers: langzame verandering is moeilijk waar te nemen.

Boeren, makers, activisten en ecologen hebben elk hun eigen blik op deze trage verandering van het Brabantse land. Hun waarnemingen spreken elkaar soms tegen en staan vaak op gespannen voet. Het zijn kunstenaars als Erik van Lieshout, en bijvoorbeeld zijn recente film *De Gloeiige* ^(zie p. 78), die ons de spiegel voorhouden door een uitsnede te maken uit de werkelijkheid waarin we gevangen lijken.

Veranderland is een eerste uit een serie projecten die de vinger aan de pols legt van het Brabantse land. We trekken als het ware een groene draad door de programmering van Het Noordbrabants Museum, om het gesprek over het veranderende land met elkaar te voeren. We geloven erin dat de onzichtbare toekomst gebaat is bij de verbeelding die cultuur kan geven. De toekomst wordt zowel binnen als buiten de museummuren denkbaar gemaakt, en niet alleen in dit museum.

Onze collega's in het Van Abbemuseum in Eindhoven buigen zich tot 24 november over de grond van ons bestaan in de tentoonstelling *Soils*. Het Design Museum Den Bosch opent op 7 september de tentoonstelling *Design voor de planeet*; grote ingrepen in de natuur die de aarde zélf willen

veranderen. Zelf spreken we met het Brabants Landschap over langdurend sociaal-artistiek veldonderzoek rondom de boerderij Oud-Herlaer. Ook gaat op 8 november *Earthworkers Requiem* in première. Samen met November Music presenteert Het Noordbrabants Museum een project van componist Micha Hamel en kunstenaar Jonas Staal, waarin radicale solidariteit als houding in de klimaatcatastrofe wordt voorgesteld. Het project daagt je gedachten over de toekomst uit.

Dit is nog maar een greep uit de aandacht die de cultuur in Brabant geeft aan de breinbreker van onze tijd: de verandering van het klimaat, het land, flora en fauna; en daarmee de verandering van onszelf.

Jacqueline Grandjean, directeur

Afterword – Continuous Change

Veranderland questions how the changing landscape can be observed, in the past, the present and in the future. Curator Floris van Alebeek used Roald Dahl's *The Twits* as an allusion: Mr Twit glues pieces of wood no thicker than a penny onto Mrs Twit's cane each night, making her believe that she is suffering from the dreaded 'shrinks'. After all: slow change is hard to perceive.

Farmers, manufacturers, activists and ecologists each have their own perspective on this slow transformation of the Brabant landscape. Their observations are sometimes contradictory and often at odds. It is artists like Erik van Lieshout, for example in his recent film *The Fen-fire* ^(see p. 78), who hold up a mirror, showing us a piece of the reality we seem to be trapped in.

Veranderland is the first in a series of projects that monitor the pulse of the Brabant countryside. We draw a green thread, so to speak, through the programming of Het Noordbrabants Museum to engage in a conversation about the changing landscape. We believe that the invisible future benefits from the imagination that culture can provide. And that the future is imagined both inside and outside the museum walls, and not only in this museum.

Our colleagues at the Van Abbemuseum in Eindhoven are exploring the foundation of our existence in the exhibition *Soils*, which is open until 24 November. At the Design Museum Den Bosch, the exhibition *Design for the Planet* starts on 7 September, showing major interventions in nature that aim to change the Earth itself. We ourselves are in a discussion with the Brabants Landschap about long-term socio-artistic field research on the *Oud-Herlaer* farm. And 8 November will see the premiere of *Earthworkers Requiem*, a project by composer Micha Hamel and artist Jonas Staal that proposes radical solidarity as an attitude in the face of climate catastrophe. This project, presented by Het Noordbrabants Museum in collaboration with November Music, challenges your thoughts about the future.

This is just some of the attention that culture in Brabant is paying to the enigma of our time: the change of climate, land, flora and fauna, and thus the change of ourselves.

Jacqueline Grandjean, Director

Colofon / Credits

INITIATIEF / INITIATIVE

Jacqueline Grandjean

CURATORETEAM / CURATORIAL TEAM

Floris van Alebeek, Helewise Berger (Het Noordbrabants Museum), René Boer en Michiel van Iersel (Loom -- praktijk voor culturele transformatie)

PROJECTTEAM / PROJECT TEAM

Floris van Alebeek, Helewise Berger, Annelies van Voorst, Pieter Donkers, Eva van Gool, Barbara Brian, Tessel Peperkamp, Ingrid Sonderen, Ton van der Heijden, Yvette Vromans

RUIMTELIJK ONTWERP / EXHIBITION DESIGN

Koehorst in 't Veld, Joost Emmerik

GRAFISCH ONTWERP / GRAPHIC DESIGN

Koehorst in 't Veld

PODWALK

Tekst en concept / Text and concept: Radna Rumping en Katia Truijten (Loom -- praktijk voor culturele transformatie)

Muziek / Music: Levi Lanser

Montage / Editing: Sjaak Douma

Stem/ Voice: Radna Rumping (NL), Ash Kilmartin (EN)

Vertaling / Translation: David McKay

Voor de ontwikkeling van het audioverhaal is geput uit vele bronnen, waaronder 'Parels van het Bossche Broek' door Peter Verhagen, Erfgoed Brabant, interviews van het Veranderland Lab door Mark Minkjan en input van Floris van Alebeek en Helewise Berger (Het Noordbrabants Museum) en René Boer en Michiel van Iersel (Loom - praktijk voor culturele transformatie).

Many sources were used to develop the audio story, including 'Parels van het Bossche Broek' by Peter Verhagen, Erfgoed Brabant, interviews from the Veranderland Lab by Mark Minkjan and input from Floris van Alebeek and Helewise Berger (Het Noordbrabants Museum) and René Boer and Michiel van Iersel (Loom - praktijk voor culturele transformatie).

LAB

Interviews: Mark Minkjan (Loom - praktijk voor culturele transformatie) Veranderland Commentatoren / Veranderland Commentators: Floris Alkemade, Anton Bartelen, Geertje Jansen, Anne van Kuijk, Maïke van Stiphout, Erwin Vermeulen, Mirjam Wouters

EDUCATIE / EDUCATION

Joost Mellink, IVN Natuureducatie Den Bosch

PRODUCTIE EN TECHNIEK / PRODUCTION AND TECHNIQUE

Adrie Broekman, Bertie van der Sangen, Sander van der Donk, Ramon van Pelt, Massimo Arena, Ton van der Heijden Met dank aan Indyvideo en Christophe Leunis.

LICHTONTWERP / LIGHTING DESIGN

Anja Nagelkerke

VERTALING / TRANSLATION

InOtherWords translation and editing, D'Laine Camp

DRUKWERK / PRINT

Rodi Rotatiedruk

CAMPAGNE / CAMPAIGN

This is US.

De tentoonstelling is tot stand gekomen in samenwerking met Erik van Lieshout. / The exhibition was developed in collaboration with Erik van Lieshout.

BRUIKLEENGEVERS / LENDERS

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), 's-Hertogenbosch
Collectie Het Blaauw Laaken
Kunstkabinet, Heusden
Cynthia Hathaway
David Claerbout / galerie Annet Gelink
Dordrechts Museum
Eindhoven Museum
Erik van Lieshout / galerie Annet Gelink
Koninklijke Verzamelingen, Den Haag
Krölller-Müller Museum, Otterlo
Kunstmuseum Den Haag
Limburgs Museum, Venlo
Marc en Bea Bozon, 's-Hertogenbosch
Margit Lukács en Persijn Broersen / AKINCI
Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam
Museum De Fundatie, Zwolle en Heino/Wijhe
Museum Helmond
Museum Jan Cunen, Oss
Rijksmuseum, Amsterdam
Semâ Bekirović, Amsterdam
Simonis & Buunk Kunsthandel, Ede
Stadhuiscollectie Gemeente 's-Hertogenbosch
Stedelijk Museum Breda
The Estate of Gianfranco Gorgoni, New York
Universiteitsbibliotheek Utrecht
Van Abbemuseum, Eindhoven
Van Gogh Museum, Amsterdam
Zeeuws Museum, Middelburg
Diverse particuliere collecties

SPECIALE DANK AAN / WITH SPECIAL THANKS TO

Provincie Noord-Brabant
Gemeente 's-Hertogenbosch
Het Cultuurfonds
Brabants Landschap
Erfgoed Brabant

PLANTEN / PLANTS

Chicorium intybus
Cynaria cardunculus var. scolymus
Leonotus nepetifolia 'Naivasha Apricot'
Nicotiana langsdorfii 'Lemon Tree'
Nicotiana mutabilis
Orlaya grandiflora
Zinnia peruviana 'Red Spider'
Cosmos bipinnatus
Cosmos sulphureus 'Crest Lemon / Orange'
Helianthus annuus 'Velvet Queen'
Helianthus annuus 'Astra Rose Cream'
Ipomoea batatas 'Blackie'
Ipomoea batatas 'Green'
LabLab purpureus
Monarda fistulosa
Ocimum hybride 'Magic White'
Rudbeckia hirta 'Indian Summer'
Rudbeckia triloba 'Prairie Glow'
Salvia splendens 'Amistad'
Salvia splendens 'Love & Wishes'
Salvia splendens 'Ember's Wish'
Tithonia rotundifolia
Zea mays 'Field of Dreams'

FOTOVERANTWOORDING / PHOTO CREDITS

Het beeldmateriaal is afkomstig van de fotodiensten van musea, instellingen en particulieren, zoals vermeld in de bijschriften. Daarnaast moet worden genoemd:

The visual material in this book is provided by the photographic services of museums, institutions and private individuals, as stated in the captions. Additional photo credits:

Ivo Wennekes: p. 4
© Maya Gorgoni: p. 88
Studio Tromp: p. 94
Google Street View: p. 5, 7, 9, 113, 115, 117

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2024
Copyright on works of visual artists affiliated with a CISAC organization has been arranged with Pictoright in Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2024

HET NOORDBRABANTS MUSEUM

het cultuurfonds

's-Hertogenbosch

Provincie Noord-Brabant

Veranderland Kaart

Deze kaart laat zien hoe het Brabants landschap, en zo ook het landschap rond Den Bosch, permanent aan verandering onderhevig is. Op tientallen plekken wordt gewerkt aan het bouwen van woningen, het realiseren van voorzieningen voor Bosschenaren, of juist het veranderen van landbouwmethoden en het versterken van de natuurwaarden. Soms is dit direct zichtbaar in het landschap en soms moet je meerdere keren terugkomen om het te kunnen zien. Stap op de fiets en trek eropuit om het constant veranderende landschap te leren begrijpen. Je kan ook zelf aanvullende (verander)plekken voorstellen, door een foto en korte beschrijving ervan te delen via sociale media met de toevoeging #veranderland.

Veranderland Map

This map shows how the landscapes of Brabant, including the landscape around 's-Hertogenbosch, is constantly changing. In dozens of places, work is underway to build houses, create facilities for the people of 's-Hertogenbosch or, conversely, to change farming methods and enhance natural values. Sometimes this is immediately visible in the landscape, and sometimes you have to come back several times to see it. Get on your bike and get out there to understand the ever-changing landscape. You can also suggest other (changing) places yourself by sharing a photo and a short description of them on social media using #veranderland.

1

In 2023 werd op de plek waar de A2 de rivier de Aa overkluist het spiksplinternieuwe Datacenter Den Bosch geopend. Dat levert niet alleen snel internet, maar ook restwarmte aan Bosschenaren. Het omliggende industrieterrein wordt de komende jaren verder uitgebreid in het verrommelde landschap dat ontstaan is door de aanleg van het Maximakanaal.

In 2023, the brand-new Den Bosch Data Centre was opened where the A2 motorway crosses the Aa River. As well as providing fast internet, it will also supply the residents of 's-Hertogenbosch with residual heat. The surrounding industrial estate will continue to expand in the coming years in the new landscape created by the construction of the Maxima Canal.

> interconnect.nl

2

Op het moment dat *Veranderland* te zien is, wordt hard gewerkt aan de herinrichting van het Bossche Broek Zuid. Het gedeelte van dit natuurgebied ten zuiden van de A2 is aangewezen als 'Natte Natuurparel'. Ooit is hier de waterstand verlaagd voor de landbouw, terwijl de natuur juist floreert bij hogere waterstanden. Een herinrichting met vochtige hooilanden en natte schraalgraslanden moet uitkomst bieden.

While *Veranderland* is on show, hard work is being done on the restoration of Bossche Broek South. The part of this nature reserve south of the A2 motorway has been designated a 'wet nature pearl'. The groundwater level was once lowered for agricultural purposes, but nature thrives at higher water levels. A restoration with wet hay meadows and wet grasslands provides a solution.

> brabantslandschap.nl

3

Het landschap tussen Den Bosch en Oss is omgedoopt tot 'de Duurzame Polder'. Hier willen de gemeentebesturen van beide steden werk maken van de energietransitie door een flink aantal windturbines te plaatsen. Sommige bewoners in de omgeving zijn niet blij met de plannen. Tegelijkertijd wordt de mogelijkheid geboden aan bewoners en ondernemers om gezamenlijk te investeren in de turbines, zodat de opbrengsten in de lokale omgeving blijven.

The landscape between 's-Hertogenbosch and Oss has been renamed the

'Sustainable Polder'. The municipal governments of the two towns want to work on the energy transition by installing a large number of wind turbines. Some of the people who live in the area are not happy with the plans. At the same time, residents and entrepreneurs are being given the opportunity to invest in the turbines together, so that the proceeds benefit the locals.

> duurzamepolder.nl

4

Aan de rand van Den Bosch, tussen kastelenwijk Haverleij en het Engelenmeer, wordt een braakliggend terrein omgevormd tot een voedselbos. Samen met buurtbewoners wordt hier vier hectare bomen aangeplant, waar later fruit, noten en paddenstoelen geoogst kunnen worden. In de lente van 2024 zijn de eerste voorbereidingen getroffen en aankomende herfst gaan de eerste fruitbomen de grond in.

On the outskirts of 's-Hertogenbosch, between the Haverleij castle district and the Engelen Lake, a vacant lot is being transformed into a food forest. Together with locals, a 4-hectare orchard will be planted, from which fruits, nuts and mushrooms can later be harvested. The first preparations took place in the spring of 2024, and the first fruit trees will be planted the following autumn.

> voedselboskabouters.nl

5

In het open land langs de A59 tussen Den Bosch en Heesch zal naar alle waarschijnlijkheid het nieuwe bedrijventerrein Heesch-West verrijzen, van in totaal maximaal 80 hectare. Lokale boeren hebben het initiatief genomen om het bedrijventerrein in te bedden in het door hen te ontwikkelen en beheren landschapspark HeeSchaop, waar ruimte moet komen voor schapen, een kaasmakerij, voedselbossen en recreatiemogelijkheden.

In the open countryside along the A59 motorway between 's-Hertogenbosch and Heesch, the new Heesch-West business park will cover up to 80 hectares. Local farmers have taken the initiative to embed the business park in the HeeSchaop landscape park, which they will develop and manage, and which will include space for sheep, a cheese dairy, food forests and recreational facilities.

> werkendlandschap.nl/heeschaop/